

ગાંધી અને રાષ્ટ્રીય આંદોલન

અંતે રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના આ શબ્દો - “મહાત્માજીના જીવનનું આ તેજ આજે સમગ્ર દેશમાં સંચારિત થયું છે. આપણી જલનતાને તે દૂર કરી દે છે. તેમની એ તેજોદીપ સાધક-મૂર્તિ જ મહાકાલના આસન ઉપર અધિકાર જમાવી રહી છે. બધા વિપત્તિને તેમણે ગુણકારી નથી. પોતાની ભૂલોએ તેમને વામણ બનાવ્યા નથી. સામયિક ઉત્તેજનામાં રહેવા છતાંય તેની ઉપર રહેનારું તેમનું મન અપ્રજાત છે. આ વિપુલ ચિત્તશક્તિના જોઓ આધાર છે, તેને જ આજે આપણે નમસ્કાર કરીએ.”

પ્રા. ડૉ. ઉષાબેન હાંસલીયા

વીસમી સદીના ટોચના દસ મહાનુભાવની યાદીમાં મહાત્મા ગાંધીનું નામ સૌથી ટોચે આવે એ સ્વાભાવિક છે. વીસમી સદીમાં સમગ્ર માનવ જાતને સાચા અર્થમાં પ્રભાવિત કરનાર બે શબ્દ અહિંસા અને સત્ય ગાંધીજી પાસેથી મળે છે. આ બે શબ્દ દ્વારા ગાંધીજીએ સમગ્ર માનવજાતને નવી દિશા આપી. જે કે આ શબ્દો તો મહાવીરના સમયથી વપરાતા આવ્યા છે. વીસમી સદીમાં સત્યાગ્રહ શબ્દથી જ જબરદસ્ત વૈચારિક અને રાજકીય ક્રાંતિ આવી.

૧૧, સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૬ના દિવસે સત્યાગ્રહ શબ્દને સો વરસ પૂરા થયાં. ૧૧, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૬ના દિવસે દક્ષિણ આફ્રિકાના જોહાનિસબર્ગ શહેરના એક સમારંભમાં ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનું બ્રહ્મચર્ય દુનિયાને આપ્યું હતું. સ્વતંત્રતાનો આધાર બન્યું એટલું જ નહીં. પરંતુ વિશ્વના અનેક દેશો માટે તેણે પ્રેરણાસ્ત્રોતનું કામ કર્યું છે.

ઈ.સ. ૧૯૦૬માં આફ્રિકાની અંગ્રેજ સરકારે ત્યાંની શોષિત ભારતીય જનતાને વધુ દબાવવા માટે, તેમના રજીસ્ટ્રેશન માટે એક કાયદો બનાવ્યો ત્યારે ભારતીય જનતાએ તેને ખૂની કાયદો ગણાવ્યો હતો. તે દિવસોમાં ત્યાં કામ કરતાં ૩૬ વર્ષીય વકીલ મોહનદાસ કરમદાસ ગાંધીએ તે કાયદાને રદ કરાવવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૧૯૦૮માં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ અને ૧૯૧૩ સુધી ચાલતી રહી એમાં અનેક ચડાવ-ઉતાર આવ્યાં પણ સત્યાગ્રહ શબ્દ સતત જળવાઈ રહ્યો. ગાંધીજીની ઉગ્ર ઝુંબેશ માટે વપરાયેલો સત્યાગ્રહ શબ્દ એ જમાનામાં દક્ષિણ આફ્રિકાનાં અંગ્રેજી અખબારો પણ વાપરવા લાગ્યાં.

ઈ.સ. ૧૯૮૯ માં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની શરૂઆત ૧૯૦૫માં ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે હિંદી મહાસભાના પ્રમુખ બન્યાં. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી, સતત સહવાસથી ગોખલેના દિલમાં દેશબંધવો માટેની દેશદાઝ જાગ્રત થઈ. પરદેશમાં વસતા અન્યાયનો શિકાર બનેલા પગલે પગલે અપમાનિત થતા આફ્રિકાના હિંદીઓ માટે હતી. ગાંધીજીનો ગોરી સરકાર સામેનો પડકાર નંખાઈ ચૂક્યો હતો.

૧૯૧૨માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોખલે સાથે ગયા. ગાંધીજી એમના પરિચારક અને મંત્રી બન્યા. પરસ્પર પ્રશંસક બન્યા. જીવનભરના સાથી બન્યાં. બંને મહાનુભાવોની નિસ્વાર્થ સેવા, અદ્ભૂત, અધાગ પરિશ્રમ અને શુભ નિષ્ઠાને કારણે આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ સફળ થયો. હિંદી રાહત કાયદો પસાર થયો. હિંદીઓની મુશ્કેલીઓ ઘટી.

ભારતના મુક્તિ સંગ્રામમાં મહામદઅલી અને શૌકતઅલી, સુભાષ

બોઝ અને શરદ બોઝની સાથે ગુજરાતની બે રાષ્ટ્રનિષ્ઠ મેઘાવી પ્રતિભા એટલે સરદાર પટેલ અને એમના મોટભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનું નામ પણ સુવર્ણાક્ષરોએ અંજિત થયેલું છે.

વિઠ્ઠલભાઈને ગાંધીજી સાથે થોડા મતભેદો હતા. તેઓ અહિંસામાં ગાંધીજી જેટલી ઊંડી નિષ્ઠા ધરાવતા નહોતા. વળી, ગાંધીજીએ ચૌરીચૌરામાં હિંસા ફાટી નીકળવાને કારણે આંદોલન સ્થગિત કરવાનો નિર્ણય લીધો એ સાથે વિઠ્ઠલભાઈ સહમત નહોતા છતાંય એ અનુશાસનના આગ્રહી એટલે ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં પણ હિંસાનો આશરો ન લે. બાપુ માટે એમને અનહદ લાગણી અને આદર. તેઓ કહેતા, “મહાત્મા ગાંધી ગાંડો માણસ છે એમ આપણા વાઈસરોય કહે ને એ તરંગી છે, એને પણ કહે છે. એ તરંગી, ગાંડો કે સાધુડો ગમે તે છે પણ તે પ્રજાનો પૂજ્ય નેતા છે. જ્યાં સુધી એને સંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી બધી વાત નકામી છે.”

૧૯૧૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાના સફળ સત્યાગ્રહ પછી મહાત્માજી જ્યારે ભારત પાછા ફર્યા અને ગાંધીજી પાતાના ફિનિકસના આશ્રમવાસીઓ માટે રહેઠાણ શોધતા ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં ગયા ત્યારે કાકાસાહેબ પણ તેની સાથે જોડાયા. શાંતિનિકેતનમાં ગાંધીજીએ એમના પરભૂકી નાંખી. એમણે ગાંધીજી સાથે તત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને ભારતની મુક્તિ મેળવવા માટેના હિંસક તેમજ અહિંસક માર્ગ પર લાંબી ચર્ચાઓ કરી. તેઓ કહે છે, “ભૂતકાળમાં હું ઘણા સંતો તેમજ ધર્મગુરુઓને મળ્યો હતો, પણ ગાંધીજીનું શાંત અને સંયમીવર્તન, એક મસમોટું અહિંસક દળ સંગઠિત કરવાની આવડત, એમની સત્ય પ્રત્યેની અડગ નિષ્ઠા તથા મનુષ્ય જાતિના સાંસ્કૃતિક ભવિષ્ય વિશેની સ્પષ્ટ આગાહીથી હું પ્રભાવિત થયો અને આકર્ષાયો.”

ગાંધીજી સાથે તેઓ સાબરમતી આશ્રમમાં જોડાયા અને એમના વિશ્વસનીય સાથી તેમજ કુશળ અધિકારી તરીકે ૧૯૪૮માં ગાંધીજીની શહાદત સુધી કામ કર્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીએ હિંદી કોમની સુધારણા માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી. ૧૯૫૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતની વિજયી સેનાની તરીકે પોતાના જીવનકાર્યના સ્પષ્ટ નકશા સાથે ભારત પરત ફર્યા. ૧૯૧૭માં ચંપારણમાં માલિકોના બુલમનો ભોગ બનેલા ગળીના ખેડૂતોની મદદે જવાનો પ્રસંગ ગાંધીજીએ પ્રાપ્ત થયો અને દેશને સત્યાગ્રહની અહિંસક પ્રતિકારની રીતને રચનાત્મક સેવાની કાર્યપદ્ધતિનો એમણે એકસાથે પરિચય કરાવ્યો.

૧૯૧૮માં ગાંધીજીએ મલૂરવર્ગને જાગૃત કર્યો. મલૂર આંદોલનને પરિણામ સત્ય ને અહિંસા જવાબદારીને હકના સિદ્ધાંતો પર રચાયેલી મલૂર-સંગઠનની એક નવી કાર્યપદ્ધતિના મંડાણ થયા. ૧૯૧૯માં ફેબ્રુઆરી માસમાં શેલેટ બિલ પ્રસિદ્ધ થયાં તેની વિરૂદ્ધ ગાંધીજીએ શરૂ કરેલા

વ્યાખ્યાતા, યુ. કે. વાછાણી મહિલા કૉલેજ, કેશોદ (ગુજરાત)

આંદોલનના પરિણામે એપ્રિલ માસમાં જલિયાંવાળા બાગનો હત્યાકાંડ થયો. બ્રિટિશ સરકારની નીતિથી ગાંધીજીની શ્રદ્ધા મૂળમાંથી ડગી ગઇ. ૧૯૨૦માં અસહકારનું આંદોલન શરૂ કર્યું અને તેઓ ભારતની રાષ્ટ્રીય હડત્તના નેતા બની ગયા. આ આંદોલનમાં ધારાસભાઓ, અદાલતો, સરકારી શાળા-કૉલેજોને પરદેશી કાપડના બહિષ્કારના કાર્યક્રમની સાથે રાષ્ટ્રીય કેળવણી હિંદુ મુસ્લિમ એકતા, ખાદી-પ્રચારને અશ્વૃષ્યતા નિવારણનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ તેમણે આપ્યો. ૧૯૨૨માં ચૌરીચૌરાના હત્યાકાંડની પ્રજ્વળા હિંસાત્મક મિજબની પ્રતીતિ થઇ એમણેએ હડત્ત ધંભાવી દીધી અને પોતાની જવાબદારી સ્વીકારી જેલ વહોરી લીધી.

૧૯૨૫માં ખાદી પ્રચાર તેમજ આશ્રમ જીવનના ઘડતરમાં વધારે લક્ષ આપ્યું. ૧૯૩૦ની સવિનય કાનૂનભંગની હડત્તમાં આશ્રમે જવલંત ફળો આપ્યો અને સ્વતંત્રતા ન મળે ત્યાં સુધી આશ્રમમાં પાછા નહીં ફરવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે શરૂ થયેલી જગવિખ્યાત દાંડીકૂચે દેશભરમાં કોઇ નવી વિદ્યુતશક્તિનો સંચાર કર્યો. ૧૯૩૧માં ગાંધી-અરવિન સંધિથી પણ નિષ્ફળ ગઇ. ગાંધીજી ગોખલેજી પરિષદ માટે લંડન ગયા. પરિષદ નિષ્ફળ ગઇ ભારત પાછા ફર્યા. ફરીથી ધરપકડ અને ફરીથી સવિનય કાનૂનીભંગની હડત્ત શરૂ થી. અશ્વૃષ્યોને અલગ મતદારમંડળો આપવાના બ્રિટિશ સરકારના નિર્ણય સામે ગાંધીજીએ ૧૯૩૨માં અશ્વૃષ્યતા નિવારણ આંદોલન છેડ્યું. હરિજન સેવક સંઘની સ્થાપના થઇ. ૧૯૩૪માં કોંગ્રેસના મોટાભાગના સભ્યોને સિદ્ધાંતો અને કાર્યક્રમોમાં શ્રદ્ધા ઊઠી જતા ગાંધીજીએ કોંગ્રેસ છોડી દીધી અને અખિલ ભારત ગ્રામોદ્યોગ સંઘની સ્થાપના કરી.

૧૯૪૦માં આત્મશ્રદ્ધાથી અહિંસાનો સિદ્ધાંત ધર્યો. રચનાત્મક કાર્યક્રમને મુખ્યસ્થાન આપી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. ૧૯૪૨માં 'હિંદ છોડો'ની હડત્ત અને ગાંધીજીને જેલવાસ થયો. ૧૯૪૪માં જેલમાંથી મુક્તિ મળી. ૧૯૪૬માં કેન્દ્રમાં પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સરકાર રચાઇ. પરંતુ તે સાથે જ કોમી ટ્રેષની આગ કલકત્તા, નોસાઅલી, બિહાર, દિલ્હીને પંજબમાં ફેલાઇ. ૧૯૪૭માં ૧૫મી ઓગસ્ટે આઝાદી ઉત્સવ મંડાયો.

આમ જોઇએ તો સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર સંઘબળ ઉપર અવલંબીને રહેતું નથી. પણ સંઘબળ તેની શક્તિ વધારી શકે છે. સત્યાગ્રહની મોટામાં મોટી તાલીમ એ રચનાત્મક કાર્યમાં મંડયા રહેવું એ છે. સત્યાગ્રહી કદી સત્યાગ્રહના પ્રસંગો શોધતો નહીં ફરે, પણ હમેશાં એને માટે તૈયાર રહી કર્તવ્ય થઇ પડે ત્યારે સત્યાગ્રહને આવકારશે. સજવટ, ઉપવાસ, અસહકાર, સવિનયભંગ વગેરેને સત્યાગ્રહના પ્રકારો ગણવામાં આવ્યા છે.

લોકસેવક ને લોકનેતા તરીકેની તેમની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં ગાંધીજી, ઓગણસમી સદીના ઘણાબધા ભારતીય સંસ્કારનેતાઓની જેમ, અંગ્રેજી સંસ્કૃતિ અને બ્રિટિશરાજ્યના પ્રશંસક હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમને રંગદેષતાના કડવા અનુભવ થયા હતા, પરંતુ એ કડવાશ એમના લખાણો કે ભાષણોમાં વરતાતી નહોતી. નાતાલની સરકારને પ્રજાનું વર્તન બ્રિટિશ નાગરિક ને રાજકીય જીવનની ઉમદા પ્રણાલીઓ સાથે અસંગત હતું તે તેમનો સૂર હતો. જ્યારે ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવા માટે ગાંધીજી પર દબાણ આવ્યું ત્યારે તેઓ મૂંઝાયા. ઇશુને એક અદ્વિતિય અવતારી પુરૂષ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા. હિંદુધર્મને છોડવો તેમના માટે દુર્ધર હતું. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગાંધીજીને મદદ કરે છે. તેમણે તેમને હિંદુધર્મના વ્યવસ્થિત અભ્યાસ તરફ વાળ્યા અને હિંદુ સમાજના પ્રચલિત આચાર વિચારોને ને હિંદુ આધ્યાત્મિક દર્શન વચ્ચે ભેદ કરતાં શિખવ્યું અને ખ્રિસ્તી ધાર્મિક સાહિત્યના તથા ટોલ્સ્ટોયનાં પુસ્તકોના વાચને એમનામાં જે નવી ભાવનાઓ સ્ફૂરી રહી હતી તેનું ભારતીય પરંપરાના સારતત્ત્વ સાથે અનુસંધાન કરી આપ્યું. આ અભ્યાસે ગાંધીજીને આધુનિક સંસ્કૃતિની ઉણપો પ્રત્યે પણ જાગૃત કર્યાં. ભગવદ્ ગીતા પ્રેચનો ત્યાગ કરી શ્રેય તરફનું પ્રસ્થાન દઢ બનાવ્યું અને ઇ.સ. ૧૯૦૪ માં રસ્કિનના 'અન્ડુ ધિસ લાસ્ટ'ના વાચને એમની ત્યાગવૃત્તિને એટલી તીવ્ર બનાવી મૂકી કે એમને રસ્કિનને ઇષ્ટ એવું, શ્રમપ્રદાન, સાદું જીવન જીવવાના ઉદ્દેશથી ક્વિનિક્સ આશ્રમની યોજના ઘડી કાઢી અને તેને તાત્કાલિક અમલમાં મૂકી. બેએક વર્ષ ઝૂલુ બળવા અંગે ગાંધીજીએ ઘાયલોની સારવાર માટે એક સેવાટુકડી તૈયાર

કરી ત્યારે સેવાને અર્થે બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા જોઇ અને એ વ્રત લીધું. ઇ.સ. ૧૯૦૪માં જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની હડત્ત ખરેખર ચડી હતી. એક બાબુ જેલવાસીઓની વધુને વધુ કઠોરતાથી કસોટી થઇ અને બીજી બાબુ સત્યાગ્રહની હડત્ત શું છે, એમાં કેટલું હીર છે અને એ હડત્ત લેનારાઓ સૌ કેવા કુંદન જેવા નીવડયા છે. કેટલી ઊંચી કોટિની સંસ્કારિતા એ યુદ્ધમાં જાળવી શકાય છે એ બાબતની જિજ્ઞાસા લોકોમાં વધતી જતી હતી અને જગતને ખૂણે ખૂણેથી સમજૂ લોકો ટ્રાન્સવાલમાં ચાલતા એ અખતરા તરફ મીટ માંડીને જોઇ રહ્યા હતા. એ જ વખતે હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ લેવાની ભૂખ વધી રહી હતી ને બંગલોને કારણે આખા દેશમાં ફરી વળેલું રાષ્ટ્રવાદનું મોલું પ્રબળ થતું જતું હતું પરંતુ કઇ રીતે સ્વરાજ્યના ધ્યેયને પહોંચી વળવું એ પ્રશ્ન સૌને મૂંઝવી રહ્યો હતો એટલે ટ્રાન્સવાલના મુઠ્ઠીભર સત્યાગ્રહીઓએ જે અનોખો માર્ગ અપનાવ્યો હતો એમાં અહીંના કેટલાક આગેવાનને ઠીક ઠીક રસ પડવા માંડ્યો હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમે પણ એ જ અરસામાં પોતાની સાચની હાઇમાં ટેકો મેળવવાને હિંદુસ્તાન તેમજ ઇંગ્લેંડમાં પ્રચાર કરવાનું ઠરાવ્યું. કારણ કે 'આખરે તો સત્યનો જ જય છે' એનો વ્યવહારિક અર્થ એ નીકળે છે કે દુનિયામાં જેટલા ન્યાયદષ્ટિવાળા, ચતુર અને પુરૂષાર્થી લોકો હોય છે એ છેવટે સાચના ઝંડા નીચે જ ઊભા રહેવા ઇચ્છે છે ને ખોટી બાબુ ત્યજી દે છે એટલે કે આખી દુનિયાનો 'સમજણો બહુમત' પોતાને પક્ષે ખેંચીને સત્યાગ્રહ પોતાનો વિજય સાથે છે એ ખરૂં કે, સાચું પોતાની મેળે પોત પ્રકાશે છે.

ગાંધીજી ગોખમેજી પરિષદ વખતે લંડન ગયા હતા, ત્યારે તેમણે ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીની મુલાકાત લીધી હતી. ત્યાંના એક વિદ્યાર્થીએ બાપુની દારૂબંધી અંગેની ઝુંબેશ બાબતે પૂછ્યું ત્યારે બાપુ હસતાં હસતાં જવાબ આપતા કહે છે દારૂબંધી બદલી ખરાબ અસરના જેઓ ભોગ થઇ પડયા છે. તેમના પ્રત્યે દયા આવે છે તે દારૂબંધી કરવી જોઇએ. ગાંધીજી ગોખમેજી પરિષદ માટે લંડન ગયા અને પરિષદ નિષ્ફળ ગયા પછી ભારત પાછા ફરતાં તેમની ધરપકડ થઇ. સવિનય કાનુન ભંગની હડત્ત શરૂ થઇ, પરંતુ તે અધૂરી રહી. અસ્પૃષ્યોને અલગ મતદારમંડળો આપવાના બ્રિટિશ સરકારના નિર્ણય સામે ગાંધીજીએ ૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બર માસમાં એમના પ્રસિદ્ધ ઉપવાસ કર્યો અને એનો સફળ અંત આવ્યા પછી એમણે પોતાની વધી શક્તિ અસ્પૃષ્યતા નિવારણના આંદોલનમાં રોકી એ બાબતે હરિજન સેવક સંઘની સ્થાપના થઇ અને ૧૯૩૩માં વ્યક્તિગત કાનુનભંગ શરૂ કર્યો ત્યારે સત્યાગ્રહ આશ્રમ વિખેરી નાખી તેમાં મકાનો સરકારે ન સ્વીકારતાં હરિજન સેવક સંઘને સોંપી દીધાં. ૧૯૩૪માં, કોંગ્રેસના મોટા ભાગના સભ્યોને પોતાના સિદ્ધાંતો અને કાર્યક્રમોમાં શ્રદ્ધા નહીં હોવાનું લાગતાં, ગાંધીજીએ કોંગ્રેસ છોડી દીધી અને અખિલ ભારત ગ્રામોદ્યોગ સંઘની સ્થાપના કરી.

ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ અને કાયદાના કાનુન ભંગ માટે લખ્યું છે, "મેં સત્યાગ્રહનો અને તેના કાયદાના સવિનય ભંગનો પ્રચાર કર્યો તેનો અર્થ એવો કદી નહીં હતો કે કાયદાનો ખૂની ભંગ થઇ શકે. સત્યનો શુદ્ધ પ્રચાર ખૂન કરીને થાય જ નહીં એ મારો અનુભવ છે. જેને પોતાના સત્ય ઉપર વિસ્વાસ છે તે તો સમુદ્ર જેટલી ધીરજ રાખે અને સવિનયભંગ તે જ કરી શકે કે જેણે કાયદાનો અવિનયી, ફોજદારી, ખૂની ભંગ કદી ન કર્યો હોય ને કદી ન કરે. જેમ માણસ એકી વખતે ગરમ અને નરમ ન હોઇ શકે તેમ કાયદાનો સવિનય અને અવિનય ભંગ એકી વખતે ન કરી શકે અને જેમ શાંતિ તે રોજ ગુસ્સાને મારવાની તાલીમ લીધા પછી જ આવી શકે છે તેમ જ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની શક્તિ પણ કાયદાને સદા માન આપવાથી જ આવી શકે છે અને જે માણસ ઘણી લાલચને વખતે લાલચથી દૂર રહી શકે તે જ જીવ્યો કહેવાય, તેમ ગુસ્સો કરવાનો ભારે પ્રસંગ આવ્યાં છતાં પણ જે ગુસ્સાને રોકી શકે છે તેણે જ તેને જીવ્યો કહેવાય."

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે ગાંધીજીએ, બ્રિટિશ પ્રજા સાથે એમની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હોવા છતાં, કોઇપણ શરતે સક્રિય સહકાર આપવાનો ઇનકાર કર્યો અને ભારતની ને વિશ્વની પ્રજાઓ સમક્ષ પહેલાં કરતાં વધુ

આત્મશ્રદ્ધાથી અહિંસાનો સિદ્ધાંત ધર્યો. હિંદુસ્તાન સમક્ષ ગાંધીજીએ જૂનો આત્મબલિદાનનો કાયદો મૂકવાની હિંમત કરી છે. કારણ કે સત્યાગ્રહ અને તેની શાખાઓને-અસહકાર અને સવિનય પ્રતિકારને કાયદાનું નવું નામ આપ્યું છે. ગાંધીજી માનતા કે જે ઋષિઓએ અહિંસાનો કાયદો શોધ્યો તે ન્યૂટન કરતાં વધારે બુદ્ધિશાળી હતા. તેઓ પોતે વેલિંગ્ટન કરતાં મહાન યોદ્ધા હતા. શસ્ત્રોનો ઉપયોગ તેઓ જાણતા હતા એટલે તેની નિરૂપાયોગિતા તેમણે જોઈ હતી અને થાકેલી દુનિયાને શીખવ્યું કે તેની મુક્તિ હિંસામાં નહીં પણ અહિંસામાં રહેલી છે.

ગાંધીજીએ ‘મારા સ્વપ્નનું ભારત’ માં નોંધ્યું છે, - “સક્રિય અહિંસા એટલે જ્ઞાનપૂર્વક સહન કરવું તે. એનો અર્થ દુષ્ટ માણસની મરજીને ચૂપચાપ તાબે થવું એવો નથી; પણ જલિમની ઇચ્છાનો પોતાની તમામ આત્મશક્તિથી મુકાબલો કરવો એવો છે. મનુષ્ય જાતિના આ કાયદા પ્રમાણે વર્તતાં એકલો માણસ પણ પોતાના સ્વમાન, ધર્મ અને આત્માના રક્ષણ માટે અન્યાયી સામ્રાજ્યના સમગ્ર બળનો સામનો કરી શકે, અને સામ્રાજ્યના પતન કે તેના પુનર્જનનો પાયો નાખી શકે. તેથી હિંદને હું અહિંસાનું પાલન કરવા કહું છું તે હિંદ નબળું છે તે કારણે નહીં પણ તે પોતાની શક્તિ અને સત્તાના ભાન સાથે અહિંસાનું પાલન કરે એમ હું ઇચ્છું છું. ભારતની આમ જનતાને યુગોથી જે તાલીમ મળતી આવી છે તે હિંસાની વિરુદ્ધ છે. ભારતમાં માનવસ્વભાવનો એટલો વિકાસ થયો છે કે અહિંસાનો સિદ્ધાંત વધુ સ્વાભાવિક થઈ ગયો છે.”

ઈ.સ. ૧૯૪૦માં રચનાત્મક કાર્યક્રમને મુખ્ય સ્થાન આપી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો, પરંતુ એ કાર્યક્રમ સુવ્યવસ્થિત રીતે અમલમાં મુકાય તે પહેલાં જાપાન યુદ્ધમાં જોડાતાં ગાંધીજી અને કોંગ્રેસના નેતાઓને લાગ્યું કે બ્રિટિશ સરકારનો કાબૂ રહેશે ત્યાં સુધી ભારતની પ્રજાને જાપાનના આક્રમણનો સામનો કરવાનો ભુલ્લો નહીં આવે, અને તેથી તેમણે ‘હિંદ છોડો’ની લડતની તૈયારી કરી. ગાંધીજીએ લોકોને સમજાવ્યા કે જે કારણથી હિંદ ગુલામીમાં આવ્યું તે કારણ દૂર થાય તો તે બંધન મુક્ત થાય. આખું હિંદ ઘેરાયેલું નથી. જેઓ પશ્ચિમની કેળવણી પામ્યાં છે ને તેના પાશમાં આવ્યાં છે તે જ ગુલામીમાં ઘેરાયા છે. આપણે જગતને આપણા દમડીના માપથી જાણતને તેવું ધારી લઈએ છીએ. આપણે કંગાલ દશા ભોગવીએ છીએ તેવું ધારી લઈએ છીએ. આપણે કંગાલ દશા ભોગવીએ છીએ તેથી આખું હિંદુસ્તાન તેવું છે એમ માનીએ છીએ. હકીકતમાં તેવું કંઈ નથી છતાં આપણી ગુલામી તે દેશની છે એમ માનવું એ વાસ્તવિક છે. આપણી પોતાની ગુલામી જાય તો હિંદુસ્તાનની ગુલામી ગઈ સમજવી. આપણી ઉપર આપણે રાજ્ય ભોગવીએ તે જ સ્વરાજ છે અને એ સ્વરાજ આપણી હૃદયોમાં છે વિચિત્ર છે. હિંદુસ્તાનનું બળ અતુલિત છે. આપણે અંગ્રેજને લડીને કાઢવા પડે. તેઓ જ્યાં સુધી મુલકમાં છે ત્યાં સુધી જંપ વળે નહીં. અંગ્રેજના પ્રભાવથી આપણે દુન્યા વિના જઈએ છીએ. આપણું તેજ જતું રહ્યું છે ને આપણા લોકો ગાભરા દીસે છે. તેઓ દેશ ઉપર કાળજી છે. તે કાળને આપણે ગમે તેવો પ્રયત્ન કરીને નસાડયે જ દૂટકો છે. પરંતુ અંગ્રેજને હાંકી કાઢવાની લડત શરૂ થાય એ પહેલાં જ, ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૯મી તારીખે સરકારે ગાંધીજીને ને કોંગ્રેસના બીજા નેતાઓને પકડી લીધા. આ જેલવાસ દરમિયાન ગાંધીજીએ મહાદેવભાઈ દેસાઈ અને કસ્તુરબાને ગુમાવ્યાં અને ૧૯૪૪માં ભાંગેલા આરોગ્ય સાથે જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે દેશની સ્થિતિ અત્યંત નિરાશાભ્રમક બની ગઈ હતી; કોમી તંગદિલી વધી ગઈ હતી, રાષ્ટ્રીય બળો વેરવિખેર થઈ ગયાં હતાં અને બ્રિટિશ સરકારનું માનસ પહેલાં કરતાં વધારે આપબુદ્ધિભર્યું દેખાતું હતું. એક વર્ષ પછી યુદ્ધ પૂરું થતાં પરિસ્થિતિ બદલાઈ અને છેવટે ૧૯૪૬માં કેન્દ્રમાં પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સરકાર રચાઈ, પરંતુ તે સાથે જ અત્યાર સુધી દબાઈ રહેલી કોમી દ્રેષની આગ કલકત્તામાં ભભૂકી ઊઠીને ત્યાંથી નોઆખલી, બિહાર, દિલ્હીને પંજાબમાં ફેલાઈ અને દુનિયાએ કદી નહીં દેખેલી પાશવીલીલાનું રૂપ ધરી ભારતની માનવતાનો હાસ કરી રહી. ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે આખું ભારત જયારે આઝાદીનો ઉત્સવ મનાવી રહ્યું હતું ત્યારે ગાંધીજી નોઆખલીમાં અત્યંત દુઃખી હૃદયે માનવતાની એક જ્યોત લઈને પદયાત્રા કરી રહ્યાં. ભારત દ્વારા વિશ્વને અહિંસાનો સંદેશો આપવાની ગાંધીજીની અભિલાષાનો આ કરૂણ અંજમ હતો.

દેશ આઝાદ થયો ખરો, પણ આઝાદીનો આનંદ ગાંધીજી, જવાહરલાલ નેહરૂ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વગેરે આપણા દેશનેતાઓ અને આપણા દેશવાસીઓ માણી શક્યા નહીં! કારણ કે દેશના ભાગલા થયા હતા; ભારત અને પાકિસ્તાન એ બે રાષ્ટ્રોનું નિર્માણ થયું- ભારતદેશ ખંડિત થયો. ગાંધીજીએ હિંદી રાષ્ટ્રીય બંધારણનો ખરડો આપ્યો ભાગલા પડયા છતાં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે ચોજલાં સાધનો દ્વારા હિંદી રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી હોવાથી આજના સ્વરૂપની કોંગ્રેસનો એટલે કે પ્રચારના વાહન અને ધારાસભાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવાના તંત્ર તરીકેનો તેનો ઉપયોગ હવે પૂરો થયો છે. શહેરો અને ક્ષત્રિઓથી ભિન્ન એવાં તેનાં સાત લાખ ગામડાંઓની દૃષ્ટિથી હિંદી સામાજિક, નૈતિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાની હજી બાકી છે. લોકશાહીના લક્ષ્ય તરફની હિંદની પ્રગતિ દરમિયાન લક્ષરી સત્તા ઉપર સરસાઈ સ્થાપવા માટેની મુલકી સત્તાની ઝુંબેશ અનિવાર્ય છે. ૨૯મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ ના રોજ આપેલ આ ખરડો ગાંધીજીનું ‘વસિયતનામું’ બની રહ્યો.

અંતમાં દેશમાં ફેલાયેલી કોમી જવાળા એ જ નથુરામ ગોડસેની ગોળી મારફતે ૧૯૪૮ની ૩૦મી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીના પ્રાણ હયાં. એક યુગ આથમી ગયો. મૃત્યુ સમયનો ‘રામ રામ’નો ઉદ્ગાર, અપાર વેદના વચ્ચેના પણ ટકી રહેલી નિર્મળ ઇશ્વર શ્રદ્ધાનો સંકેત કરી ગાંધીજીની આધ્યાત્મિક સાધાની ઝાંખી કરાવી રહે છે.

છેલ્લે ગાંધીજીના વિચારોથી પ્રેરાઈને ઘણા વિદ્વાનો એ તેમને સન્માન્યા છે. ગાંધીજીની વિચારનિષ્ઠાનું પગેડું સત્યની ઉપાસનાના મૂળ જીવનધ્યેય સુધી પહોંચનારું હોઈ વિચારનિષ્ઠા પણ નમ્રતા અને ખુશ્ખાપણામાં પરિણત થતી જોવા મળે છે. ઘણા વર્ષો પર ફાંસના મહાન લેખક રોમાં રોલાએ ગાંધીજીને ‘આપણા યુગના સેંટ પોલ’ કહ્યા હતા.

ગાંધી એક અંતર્નિષ્ઠ માનવી હતા. એમની અંતર્નિષ્ઠા જ સત્યનિષ્ઠા બનીને સાર્થક થઈ. તેઓ અંતર્નિષ્ઠ હતા તેથી જ પોતાને ‘સનાતની હિંદુ’ કહેવડાવ્યા પછી ય અસ્પૃશ્યતા સામે ઝુંબેશ ઉપાડી શક્યા અને સર્વધર્મસમભાવને જીવનમાં ઉતારી મોતને ભેટી શક્યા. તેઓ અંતર્નિષ્ઠા સંસ્થાનિષ્ઠા કરતાં વધારે બળવાન ન હોય તો આમ થઈ શક્યું ન હોય. આવી અંતર્નિષ્ઠા વગર રાતોરાત પહેરવેશ બદલી માત્ર કચ્છ ધારણ કરવાનું માનીએ એટલું સરળ નથી. હંમેશા પોતાના અંતરતમાના અવાજને અનુસર્યા છે. આ વિશિષ્ટતા એમને બીજા મહાપુરુષો અને મહાત્માઓથી જુદા તારવી આપનારી બની રહે છે. પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં એમનાથી હોંશિયારીમાં, વિદ્રતામાં અને શક્તિમાં ચઢે એવાં કેટલાંય અનુયાયીઓ એમને મળી રહ્યાં અને જીવનના અંત સુધી એમને વળગી રહ્યાં એ વાતનું રહસ્ય આવી આચરણમૂલક, ખજાખજા વહેતા ઝરણાનાં પાણી જેવી નીતરી અને પારદર્શક જીવનરીતિ તથા ઇશ્વરપ્રાપ્તિના લક્ષ્યથી રસાયેલી જીવનદૃષ્ટિમાં રહેલું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિક લેખક શ્રી ગુણવંત શાહે લખ્યું છે, “ચાર પાંચ હજાર વર્ષો પર એક મોહન યમુના કિનારે જન્મ્યો અને કાઠિયાવાડ જઈને પોઢયો. સદીઓ પછી બીજો મોહન કાઠિયાવાડમાં જન્મ્યો અને યમુના કિનારે જઈને પોઢયો! એક મોહન માખણ લૂંટ્યું, બીજાએ મીઠું લૂંટ્યું. એક મોહને ગીતાનો ઉપદેશ આપ્યો, બીજાએ ગીતાને જીવી જવાનો પુરૂષાર્થ કર્યો! એક મોહન પીતાંબરધારી, બીજો શ્વેતાંબરધારી! એકે સુદર્શનચક્ર ચલાવ્યું, બીજાએ ચરવડાચક્ર ચલાવ્યું. બંને યાદવાસ્થળીનો ભોગ બન્યા.”

અંતે રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના આ શબ્દો - “મહાત્માજીના જીવનનું આ તેજ આજે સમગ્ર દેશમાં સંચારિત થયું છે. આપણી જલનતાને તે દૂર કરી દે છે. તેમની એ તેજોદીપ્ત સાધક-મૂર્તિ જ મહાકાલાના આસન ઉપર અધિકાર જમાવી રહી છે. બધા વિપત્તિને તેમણે ગુણકારી નથી. પોતાની ભૂલોએ તેમને વામણ બનાવ્યા નથી. સામયિક ઉત્તેજનામાં રહેવા છતાંય તેની ઉપર રહેનારું તેમનું મન અપ્રજાત છે. આ વિપુલ ચિત્તશક્તિના જેઓ આધાર છે, તેને જ આજે આપણે નમસ્કાર કરીએ.”

અંતમાં કોમી દ્રેષની જવાળાએ જ નથુરામ ગોડસેની ગોળીએ ૧૯૪૮ની ૩૦મી જાન્યુઆરી ગાંધીજીના પ્રાણ હયાં. એક યુગ આથમી ગયો.

"પ્રેમનો ત્રીવીધસ્તરીય સિધ્ધાંત" – આચાર્ય રજનીશ

વેસ્ટર્ન તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્લેટોએ તેની કૃતિ સિમ્પોઝીયમમાં કર્યો હતો. "સિમ્પોઝીયમમાં સોક્રેટીસનું સંભાષણ છે. તે કહે કે દેવી ડીઓ ટીમોના કહેવા પ્રમાણે – પ્રેમ એટલે દિવ્યશક્તિનું મનન કરતા કરતા જે અદ્ભૂત અનુભવ થવો તે પ્રેમ છે. આ વાતને આગળ વધારીને પ્લેટો કહે છે. પ્રેમની ખરી કસોટી એ વાતમાં છે કે માનવ પ્રત્યેના પ્રેમનું ધીમે-ધીમે ઉર્ધ્વીકરણ થઈને દિવ્ય તત્ત્વ પ્રત્યેનો પ્રેમ થઈ જવો. "આ પ્લેટોનિકની વાત છે. પ્લેટોનીક લવ એટલે વાસના રહિત પ્રેમ, નિર્દોષ પ્રેમ, સામા પાત્રને બીલકૂલ પીડા ન આપે તેવો પ્રેમ. પરંતુ આ અત્યારના સમયમાં શું આ શક્ય છે આ એક વિચારનો વિષય છે.

ડો. હિરેન આઈ. દોમડિયા

પ્રસ્તાવના :

વેસ્ટર્ન તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રેમની મીમાંસા પ્રાચીન છે તેવી જ રીતે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ પ્રેમની મીમાંસા અતિ પ્રાચીન છે. જુદા-જુદા તત્ત્વ ચિંતકોએ એક યા બીજા અર્થ પ્રેમની વ્યાખ્યા કરી છે. પરંતુ હાલ વર્તમાન સમયમાં આ બાબત તત્ત્વચિંતનો વિષય રહેવાને સ્થાને સાહિત્ય અને મનોવિજ્ઞાનનો વિષય વધુ માનવામાં આવે છે. આ એક એવો વિષય છે. જેમાં લખવા કે વિચારવા જઈએ તો કદાચ જીવન ઓછું થાય અને લખીએ તો ગ્રંથો ભરાઈ જાય. અલબત્ત જ્યાં સુધી ધાર્મિક અભિગમને સંબંધ છે ત્યાં સુધી પ્રેમને બે જ સ્તરે રજૂ થતો જોઈ શકાય છે. (૧) નિર્દય (૨) પ્રસંશનીય નિર્દય એટલા માટે કે અહીં વૈરાગ્યની હીમાયત કરતા ત્યાગનો સદ્ગુણ ગણવામાં આવ્યો છે. પ્રસંશનીય એટલા માટે જો તેને ઈશ્વર પ્રાપ્તિ વ્યક્તિના રૂપમાં વાળવામાં આવકાર્ય ગણવામાં આવે છે. ઘણી જગ્યા પર ઈશ્વરને પ્રેમ સ્વરૂપ ગણીને કહેવામાં આવ્યું છે કે "Love is God and God is Love" આ પ્રેમ સહાનુભૂતિના અર્થમાં લેવામાં આવ્યો છે. અને તેના પરિણામ સ્વરૂપે સેવાધર્મ પ્રચાર અને આચારનો વિષય બન્યા છે. હિન્દુ ધર્મમાં વિવિધ સંપ્રદાયોમાં પ્રેમ ઈશ્વર પ્રત્યે ભાવો અને લાગણીઓ ઈશ્વર પ્રત્યેનો અર્થઘટન સૂચવે છે. હવે આપણે આચાર્ય રજનીશનું પ્રેમસંબંધી ચિંતન યા ત્રીવીધસ્તરીય પ્રેમસંબંધ જોઈએ. આચાર્ય રજનીશનો પ્રેમ વિશેની વાતો મેં તેમની ઘણી બુક્કસમાં તેમજ અનુવાદ થયેલી બુક્કસમાં વાંચેલ છે. તેના આધારે અહીં દર્શાવવાનો નિર્દોષ પ્રયત્ન કરેલ છે. આ ઉપરાંત સામાન્ય વ્યક્તિ પ્રેમ વિશે શું વાત કરે છે. સમાજના જુદા-જુદા વર્ગના વ્યક્તિઓના અભિપ્રાય લીધેલ છે. આચાર્ય રજનીશનું પ્રેમ સંબંધી ચિંતન :

આચાર્ય રજનીશ પ્રેમના અનુભવ પરત્વેનો અભિગમ બેવડી ભૂમિકા ધરાવે છે. પ્રથમ તો એ પ્રેમનું મૂળ પ્રાણીની જાતીય વૃત્તિના રૂપમાં દર્શાવે છે. તેને કામના પર્યાય સમાન લેખે છે. જ્યારે બીજી ભૂમિકાએ આજ પ્રેમની અનુભૂતિને પરમની અસ્તિત્વલક્ષી અનુભૂતી તરીકે પામેલી ગણવામાં આવે છે.

ત્રિવેધસ્તરીય પ્રેમ :

પ્રેમના ત્રણ પરિણામો હોઈ શકે એક પરાવલંબનનું – બીજું સ્વતંત્રતા

અને ત્રીજું પરસ્પરાવલંબન આમ પ્રેમના ત્રણ પરિણામો હોઈ શકે પરાવલંબનનું મોટા ભાગના લોકો સાથે એ જ બને છે. પત્ની પતિ પર અવલંબન રાખે છે વિગેરે આમ એક બીજા પર માલીકી ધરાવે છે. ૯૯% કિસ્સામાં આવું જ ગતમાં બને છે. બીજો ભાગ જોઈએ તો સ્વતંત્રતા બે સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ વચ્ચેના પ્રેમની છે. એ પણ સંભવે છે પરંતુ એ પણ દુઃખ જ આપે છે. તેમની વચ્ચે સતત સંઘર્ષ ચાલે છે સમાધાનની શક્યતા નથી બંને એકબીજાને અનુકૂળ થવા તૈયાર નથી અને ત્રીજી સંભાવના પરસ્પરાવલંબનની છે, જે ભાગ્યે જ સંભવે છે, પરંતુ જ્યારે પણ તે સંભવે છે ત્યારે એ સ્વર્ગ સમાન લાગે છે. તેમાં બે વ્યક્તિ સ્વતંત્ર નથી અને પરાવલંબી પણ નથી હોતી પરંતુ અનહદ સંવાદીતા પૂર્ણ હોય છે. તેમાં એવું થાય છે કે જાણે શરીર બે હોય પરંતુ આત્મા એક છે અને જ્યારે આવું બને ત્યારે પ્રેમ સંભવે છે. આને જ કેવળ પ્રેમ કહો.

ઉપરોક્ત રજનીશના વિચારો જે પ્રકારે પ્રચલીત માન્યતાનું ખંડન કરે છે પરંતુ તેમના સમગ્ર ચિંતનમાં ઉપરોક્ત તેનું ખંડન એ અતિમૂલ્યવાન છે. રજનીશના મતે માનવ પ્રાણી કરતા જુદો પડે છે. કારણ કે તેના મનનો વિકાસ થયો છે અને આત્મજ્ઞાનની ભરપૂર શક્યતાઓ છે. માનવ સિવાયના પ્રાણીઓ માટે માત્ર શારીરિક ભૂમિકાનું અસ્તિત્વ રહેલું છે પશુઓની ભૂમિકામાં પ્રેમ એ મુખ્યત્વે જાતીયતા છે. આ જાતિયતા પ્રાકૃતિક છે. વંશવૃદ્ધિના પ્રયોજન સિવાય ત્યાં કોઈ હેતુ હોતો નથી. જ્યારે માનવમાં આવું હોવું જોઈએ નહીં. ઉપરોક્ત બંને પરિણામો કરતા ત્રીજા સ્તરનો પ્રેમ એ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો છે.

બીજા પ્રકારનો પ્રેમ એ માનસીક છે. વેસ્ટર્ન સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનના વિકાસની સાથે સમાજની મનોવૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા બદલાયેલી જોવા મળે છે. ત્યાં લગ્ન પ્રેમનું સ્થાન પ્રેમલગ્નને લઈ લીધું છે. અલબત્ત મનની ચંચળતાનો પ્રભાવ આ ભૂમિકાએ તીવ્ર પણે કાર્ય કરતો જોવા મળે છે. શારીરિક ભૂમિકાએ પ્રેમ સ્થિરતાવાળો હોવા છતાં તે પથ્થરની સ્થિરતા છે. તેમાં કશી પ્રગતિ નથી કે આધ્યાત્મિક વિકાસ નથી. તેની સરખામણીમાં મનની ભૂમિકાનો પ્રેમ ખીલેલા ફૂલો સાથે સરખાવી શકાય.

ત્રીજા સ્તરનો પ્રેમ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો છે. તેમાં સ્થિરતા છે વ્યાપકતા છે. પરંતુ આ સ્થિરતા શારીરિક સ્થિરતા કરતા જુદા પ્રકારની છે. આ સ્થિરતા

આત્મપૂર્ણતાની છે. સ્વભાવગત અહીં વિશેષ પરિવર્તન ને અવકાશ નથી બધુ શાંતિ અને સનાતન સ્વરૂપે અનુભવતું જોવા મળે છે. રજનીશ આ સ્તરનો પ્રેમ માનવીય જીવનનો સાર ગણે છે. જીવનની સાર્થકતાનો પર્યાય તે આધ્યાત્મિક છે.

મનુષ્ય પ્રેમ ઝંખવાને બદલે પ્રેમ કરવાનું શરૂ કરે તે ક્ષણ સાથે જ વિશેષ સમજદાર પરિપક્વ બને છે. ટૂંકમાં મનુષ્ય મને કોઈ પ્રેમ આપે, પ્રેમ માંગે, એના કરતા પ્રેમ કરવાનું શરૂ કરે તો આપો આપ પ્રેમ મળશે અને એ જ સાચા અર્થમાં પ્રેમ છે. "એક મૂર્તિકાર પથ્થર માંથી મૂર્તિ બનાવતો હતો ત્યારે ત્યાં એક વ્યક્તિ જઈ અને પ્રક્રિયા જૂએ અને મૂર્તિકારને કહે છે કે તું મૂર્તિ કેમ બનાવે છે એ મારે જોવું છે એ મૂર્તિકાર તરત જ એ વ્યક્તિને કહે છે કે હું મૂર્તિ બનાવતો નથી પથ્થર માં મૂર્તિ છે તે હું તો માત્ર તેને પથ્થર માંથી પ્રગટ કરું છું." અર્થાત માનવીમાં પ્રેમ તો છે જ માત્ર તેને બહાર લાવવાની જરૂર છે.

ટૂંકમાં પ્રેમમાં સ્વતંત્રતા, શુદ્ધતા વગેરે વસ્તુ આવે તો એ સાચા અર્થમાં પ્રેમ છે. પ્રેમને માપી શકાતો નથી તેને અનુભવી શકાય છે તે લાગણીનો વિષય છે. રજનીશ કહે છે કે હું પ્રેમના પ્રેમમાં છું પ્રેમ શબ્દથી લાખો વિકૃતિ આ શબ્દમાં આવે છે. તેમ છતાં તેમાં જાદુ ભરેલો છે. પ્રેમ શબ્દ વિધાયક છે સ્વયંમ અમુત છે. આમ રજનીશના મતે પ્રેમને તેઓ પ્રેમ જ કહેતા. તેમની દ્રષ્ટિએ ત્રીજા સ્તરનો પ્રેમ એ જ આધ્યાત્મિક અને સાચા અર્થમાં પ્રેમ છે. તે ઉપરાંત વર્તમાન સમયમાં સામાન્ય વ્યક્તિઓ પ્રેમ વિશે શું કહે છે. મે ઘણાના અભિપ્રાયો સાંભળ્યા જેમાંથી અમુક મેં અહીં દર્શાવ્યાં છે.

રાજકોટમાં રહેતા ડો. નિરજ અગ્રાવત (B.A.M.S.) જે પ્રેમ વિશે કહે છે કે પ્રેમ એ નિરાકાર છે અને શરીર રૂપનો આકાર છે. આ શરીર કરમાય જાય છે પરંતુ એના પરનો પ્રેમ કદી કરમાતો નથી." તેવી જ રીતે ચંદ્રકાન્ત સીમેજીયા પ્રેમ વિશે પોતાનું મંતવ્ય આપતા જણાવે છે કે "કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાના ધર્મ ને અને તેના નિયમોને આધીન પોતાનું વર્તન રાખે છે તો એ વ્યક્તિ ધાર્મિક છે અને એના ધર્મને એના વ્યક્તિત્વને સાચા અર્થમાં પ્રેમ કરે છે. એમની દ્રષ્ટિએ પ્રેમ એ ધાર્મિક નિયમોને આધીન વર્તન એટલે પ્રેમ"

તેવી જ રીતે લલીત જાવીયા (પ્લાસ્ટીક ઉત્પાદક, મેટોડા) પોતાનું મંતવ્ય આપતા કહે છે કે "મે એક વાત વાચી છે જે કંઈક આવી છે. એક નાનો ભાઈ એની મોટી બહેનને પૂછે છે કે પ્રેમ એટલે શું મોટી બહેન કહે તું રોજ મારી બેગ માંથી ચોકલેટ લઈ ખાઈ જાય છે એ મને ખબર છે છતા હું રોજ ત્યાં ચોકલેટ રાખું છું. આ પ્રેમ. લલીતભાઈના મતે પ્રેમ એટલે લાગણી જે અંતરથી શુદ્ધ હોય છે અને તેમાં માંગણીઓને સ્થાન નથી પરંતુ બલીદાનને મહત્ત્વ અપાય છે. તેવી રીતે હિન્દી વિષયના અધ્યાપક ડો. પારૂલ ગોસ્વામી (પડધરી સરકારી કોલેજ) પ્રેમ વિશે જણાવે છે કે "પ્રેમ એક એવી અનુભૂતી છે જે ઈશ્વર પ્રદત છે. પ્રેમ દ્વારા વ્યક્તિ આત્માનું સાચું જ્ઞાન મેળવી શકે છે તે શરીરના માધ્યમથી વધુ તેજવાન બને છે. પ્રેમને જાદુઈ તાકાત વડે બધા પ્રકારની તકલીફોને પાર કરી શકાય છે. પ્રેમ સર્વ સીમાઓ અને બંધનોથી પર છે તેનો જેને અહેસાર થાય છે તે વિશિષ્ટ આત્મા હોવાનો અનુભવ કરે છે.

તેમજ રાજકોટ સ્થિત પ્રદિપભાઈ ભટ્ટી (ઈન્ડમટેક્સ સલાહકાર) પોતાનું મંતવ્ય આપતા જણાવે છે કે "મે ઘણા સમય પહેલા એક નાનો પેરેગ્રાફ વાંચેલ છે જેમાં એક વૃદ્ધ વ્યક્તિ સવારે ટીફીન લઈ એક હોસ્પિટલે જતા હોય છે. ત્યારે તે સમયે તેનું પોતાનું એક નાનું એક્સીડન્ટ થતા તેને હાથમાં લાગી જતા તેઓ એક નજીકની હોસ્પિટલે પોતાનું ફ્રેસીંગ કરાવા જાય છે ત્યાં નર્સ એમનું ફ્રેસીંગ કરે પરંતુ આ વૃદ્ધ ખૂબ જ ઉતાવળમાં હોય તેવું નર્સને લાગતા તેમને કહે વડીલ થોડી ધીરજ રાખો ઉતાવળ શાની, તેઓ જણાવે અહીંથી આગળ એક હોસ્પિટલમાં મારા પત્ની છે તેને મારે ટીફીન પહોંચાડવાનું છે. નર્સ કહે છે કે તે તો મેન્ટલ હોસ્પિટલ છે. એમાં તમારા પત્ની છે. વૃદ્ધ કહે હા હું તેને લગભગ ૧૦ વર્ષથી ટીફીન પહોંચાડું છું. નર્સ કહે છે તે વૃદ્ધને કે તે તમને

ઓળખે છે. વડીલ વૃદ્ધ તરતજ નર્સને કહે છે એ મને નથી ઓળખતી તો શું થયું હું તો એને ઓળખું છું ને" આ કિસ્સો કહેતા પ્રદિપભાઈ જણાવે છે જીવનમાં ગમે તેવી સ્થિતિ થાય સમય ગમે તેટલો ખરાબ થાય પરંતુ સાથ કોઈ દિવસ ન છોડવો વધુમાં તેઓ જણાવે છે કે વ્યક્તિને જ્યારે એનો પડછાયો સાથ ન આપે અને તે સમયે જો તમે એની બાજુમાં ઉભા રહો એ પ્રેમ છે.

તેમજ ભરતભાઈ રાઠોડ (બાટા કંપનીમાં ફરજ બજાવે છે) તેમજ દિપકભાઈ ઘોડાસરા જેઓ ઉત્પાદક છે તેઓ જણાવે છે કે તેમને સાંભળેલી વાતના આધારે એક નાનો છોકરો એક આઈસ્ક્રીમ પાર્લરમાં આઈસ્ક્રીમ ખાવા માટે જાય છે ત્યાં તે વેઈટરને બોલાવી પૂછે આઈસ્ક્રીમનો કપ કેટલાનો વેઈટરે તેને કીધું ૧૫/- રૂ. નાનું બાળક એનાથી થોડો સસ્તો કપ છે, વેઈટરે કીધું ૧૦/- રૂ. નો તો તેને ઓર્ડર આપી દીધો. જ્યારે એ બાળક આઈસ્ક્રીમ ખાઈ અને બીલ નીચે પૈસા મૂકી જતો રહ્યો. વેઈટરે એ ખાલી કપ અને પૈસા લેવા ગયો ત્યારે એની આંખમાં આંસુ આવી ગયા શું કામ કે એ બાળકે ત્યાં ૧૫/- રૂ. રાખેલ હતા. ૧૦/- રૂ. બીલ અને ૫ રૂ. ટીપ ના આ કિસ્સા પરથી દિપકભાઈ જણાવે છે કે જ્યારે આપણે બીજાનો અર્થાત સમાજની કોઈપણ વ્યક્તિનો વિચાર કરીએ તે ખરેખર સાચા અર્થમાં પ્રેમ છે.

તેમજ મેઘા દોમડીયા અને સુનિતાબેન અગ્રાવત (ગૃહીણી) પ્રેમ વિશે પોતાનું મંતવ્ય આપતા જણાવે છે કે પ્રેમ એ માપી શકાતો કે બતાવી શકાતો નથી તે તો માત્ર અનુભવનો વિષય છે.

મૂલ્યાંકન :

ઉપરોક્ત આપણે રજનીશનો પ્રેમ સંબંધી ચિંતન ત્રીવીઘસ્તરીય પ્રેમ સિદ્ધાંત જોયો. તેમજ જુદા-જુદા લોકો ના મંતવ્ય લીધા જે કોઈ પ્રેમને લાગણી સભર કહે છે તો કોઈ ધાર્મિક અભિગમથી દર્શાવે છે. પરંતુ પ્રેમ એ નિરાકાર અને વાસના રહિત હોવો જોઈએ. વેસ્ટર્ન તત્ત્વવજ્ઞાનમાં પ્લેટોએ તેની કૃતિ સિમ્પોઝીયમમાં કર્યો હતો. "સિમ્પોઝીયમમાં સોક્રેટીસનું સંભાષણ છે. તે કહે કે દેવી ડીઓ ટીમોના કહેવા પ્રમાણે - પ્રેમ એટલે દિવ્યશક્તિનું મનન કરતા કરતા જે અદ્ભૂત અનુભવ થવો તે પ્રેમ છે. આ વાતને આગળ વધારીને પ્લેટો કહે છે. પ્રેમની ખરી કસોટી એ વાતમાં છે કે માનવ પ્રત્યેના પ્રેમનું ધીમે-ધીમે ઉર્ધ્વાકરણ થઈને દિવ્ય તત્ત્વ પ્રત્યેનો પ્રેમ થઈ જવો. "આ પ્લેટોનિકની વાત છે. પ્લેટોનીક લવ એટલે વાસના રહિત પ્રેમ, નિર્દોષ પ્રેમ, સામા પાત્રને બીલકૂલ પીડા ન આપે તેવો પ્રેમ. પરંતુ આ અત્યારના સમયમાં શું આ શક્ય છે આ એક વિચારનો વિષય છે.

સંદર્ભ :

- (૧) પરિપક્વતા (MATURITY), અનુવાદક - દુભાષી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઓક્ટો-૨૦૦૮, પ્રકાશન: ઉપનિષદ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, વડોદરા.
- (૨) મનોવિજ્ઞાનની પાર, અનુવાદક - એન. જી. વખારીયા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઓક્ટો-૨૦૧૧, પ્રકાશન: ઉપનિષદ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, વડોદરા.
- (૩) સમકાલીન ભારતીય તત્ત્વચિંતન - ડો. એસ. એસ. શર્મા, ડો. સી. બી. વાઢેર, ડો. મુકુન્દ કોટેયા, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૪, સ્વપ્નશીલ પ્રકાશન: સુરેન્દ્રનગર.
- (૪) વર્તમાનપત્રો.
- (૫) મંતવ્યો.

ગુજરાતમાં ખવાતી વાનગીઓની ગુણવત્તા એક સરખી કરી પછી તે વાનગીઓમાંથી મળતા પોષક તત્વોનું પૃથક્કરણ કરવું

આજે બજારમાં ઘણા બધા પ્રોસેસીંગ ક્લુડ જોવા મળે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે વિચારીએ તો ગુજરાતની ક્લુડ પેટર્ન ઓલ્મોસ્ટ બેલેન્સ ડાયેટ જોવા મળે છે. ગુજરાતી ખાદ્યોમાં લગભગ બધા જ ક્લુડગૃપનો ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે. પરંતુ આ આહાર સમતોલ છે કે કેમ તે આપણે કાચો ખાદ્યો પરથી નક્કી કરીએ છીએ. પરંતુ રાંધણ પ્રક્રિયા દરમ્યાન ઘણા બધા ન્યુટ્રીયન્ટ વિટામીનસ, અને ખનીજક્ષારો નીકળી જતા હોય છે. તો ખાદ્ય પદાર્થ બન્યા પછી તે સર્વ કરીએ ત્યારે કેટલા ન્યુટ્રીયન્ટ જે તે ખાદ્ય પદાર્થમાં હાજર હતા તે વિચારવું જરૂરી છે.

ડા. ગીતા એ. રાઠોડ*, પ્રો. ડા. નિલામ્બરી દવે**

પ્રસ્તાવના:

પહેલાના સમયમાં માનવી કાચુંમાંસ કે વનસ્પતિ ખાદ્યો ખાતો હતો. ત્યાર પછી અગ્નિની શોધ થઈ પછી તે રાંધેલું ખાવા માંડ્યો અને ત્યાર પછી ઘણીબધી મોર્ડન ટેકનોલોજી અસ્તિત્વમાં આવી અને આજે આપણે ઘણા બધા પ્રોસેસ ક્લુડ ખાઈએ છીએ.

આજે બજારમાં ઘણા બધા પ્રોસેસીંગ ક્લુડ જોવા મળે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે વિચારીએ તો ગુજરાતની ક્લુડ પેટર્ન ઓલ્મોસ્ટ બેલેન્સ ડાયેટ જોવા મળે છે. ગુજરાતી ખાદ્યોમાં લગભગ બધા જ ક્લુડગૃપનો ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે. પરંતુ આ આહાર સમતોલ છે કે કેમ તે આપણે કાચો ખાદ્યો પરથી નક્કી કરીએ છીએ. પરંતુ રાંધણ પ્રક્રિયા દરમ્યાન ઘણા બધા ન્યુટ્રીયન્ટ વિટામીનસ, અને ખનીજક્ષારો નીકળી જતા હોય છે. તો ખાદ્ય પદાર્થ બન્યા પછી તે સર્વ કરીએ ત્યારે કેટલા ન્યુટ્રીયન્ટ જે તે ખાદ્ય પદાર્થમાં હાજર હતા તે વિચારવું જરૂરી છે.

તેના માટે આપણે ચોક્કસ પદ્ધતિથી ચોક્કસ સામગ્રી વાપરી અને જે તે ખાદ્ય પદાર્થ રાઘી અને જે તે વાનગીના પોષક તત્વોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ આવે. તો અહીં ગુજરાતોનો મોટો ભાગ તેવો સૌરાષ્ટ્ર પસંદ કરી ત્યાં ખવાતી વાનગીનું સ્ટાર્ટરાઈઝેશન કરી તેવું પૃથક્કરણ કર્યું છે.

પદ્ધતિ :

વાનગીનું સ્ટાર્ટરાઈઝેશન અને તેના પોષકતત્વોના પૃથક્કરણ માટે નીચેની પદ્ધતિ વાપરવામાં આવી.

વાનગીનું સ્ટાર્ટરાઈઝેશન માટેની સર્વે પદ્ધતિ :

સર્વે દરમ્યાન એક પ્રશ્નાવલિ ભરાવવામાં આવી જેમાં વાનગીનું નામ તેમાં વપરાયેલ સામગ્રી વાનગી બનાવવા માટે લાગતો સમય, વાનગીની તૈયારી માટે લાગતો સમય વગેરે બાબતો

નોંધવામાં આવી હતી. તેમજ તેમાં વપરાયેલ રાંધણ પદ્ધતિને પણ નોંધવામાં આવી હતી.

આ પ્રશ્નાવલિ સૌરાષ્ટ્રના Urban (૪૫ પરિવારો), Semi Urban (૪૫ પરિવારો), Rural Urban (૪૫ પરિવારો) પાસે રૂબરૂ પ્રશ્નો પૂછી અને પ્રશ્નાવલિ ભરી.

આ પ્રશ્નાવલિ ભરાવવા માટે સૌરાષ્ટ્રના તમામ જિલ્લાઓ જિલ્લાઓના એક-એક તાલુકાઓ અને આ તાલુકાના એક-એક ગામડાઓનો સમાવેશ કર્યો હતો.

આ પ્રશ્નાવલિ ભર્યા પછી સાવ અલગ-પડતા ફોર્મ, તેમજ સાવ અલગ સામગ્રીથી બનતી હોય તેવા ફોર્મ અલગ કાઢ્યા અને થોડા-થોડા સરખા આવતા ફોર્મની સરેરાશ કરી પછી તેમાંથી એક સ્ટાન્ડર્ડ રેસેપી લેબમાં બનાવી અને આ રેસેપીમાંથી તરત થઈ શકે તેટલા પોષકતત્વોનું તરત પૃથક્કરણ કર્યું અને બીજી પોષકતત્વોના પૃથક્કરણ માટે તેને સેમ્પલ બોટલમાં ભરી ડીપફ્રીઝ કરી દીધી અને પછી ધીમે-ધીમે તેના પોષકતત્વોનું પૃથક્કરણ કર્યું.

વાનગીના પોષકતત્વોનું પૃથક્કરણ :

આ પૃથક્કરણમાં AR અને LR ગૃપના રસાયણો વાપર્યાં હતાં.

(૧) તેમાં ભેજના પૃથક્કરણ માટે AOAC(૧૯૭૦)ની પદ્ધતિથી કર્યું. (!) પ્રોટીનનું પૃથક્કરણ માઈક્રોજેન્ડાલ પદ્ધતિથી કર્યું. (૩) કાર્બોહાઈડ્રેટ એન્થ્રોન પદ્ધતિથી કર્યું. (૪) કેરોટીન (વિટામીન-A) કલરીમેન્ટ્રી પદ્ધતિથી કર્યું. (AOAC (૧૯૭૦)) (૫) એસ્કોબીક એસીડ (વિટામીન-C) સદાશિવમ એન્ડ મનીકકુમાર(૧૯૯૧) (૫) ટોટલ એશ AOAC

* વ્યાખ્યાતા, શેઠ પી.ટી. મહિલા કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ હોમ સાયન્સ, વનિતા વિશ્રામ, અઠવાગેઈટ, સુરત, (ગુજરાત)

** હેડ ઓફ ધ ડિપાર્ટમેન્ટ શ્રીમતી એસ.બી. ગાર્ડી ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ હોમ સાયન્સ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ (ગુજરાત)

ટેબલ-૧
અલગ અલગ વાનગીઓમાંથી મળતા પોષકતત્ત્વો

ક્રમ	પોષક તત્ત્વોનું પ્રમાણ	રોટલી	બાજરાના રોટલા	સાદા ભાત	મગની દાળ	ચણાની દાળ	પાલખ ટમેટાનું શાક	રીંગણા બટેટાનું શાક
૧.	ભેજ (ગ્રામ)	૪૩.૦	૩૦.૦	૬૬.૦	૮૦.૦	૭૧.૫	૭૮.૩	૮૦.૦
૨.	પ્રોટીન (ગ્રામ)	૫.૬	૮.૭	૩.૪	૫.૩	૩.૨	૩.૨	૨.૨
૩.	ચરબી (ગ્રામ)	૭.૮	૫૧.૦	૧.૪	૨૭	૫.૫	૮.૦	૭.૮
૪.	કોબ્રો હાઈડ્રેડ (ગ્રામ)	૪૧.૦	૩૧૫.૦	૨૬.૦	૮.૦	૧૨	૦.૩	૦.૮
૫.	શક્તિ (કેલેરી)	૨૫૬.૦	૫૪.૮	૧૩૫.૦	૮૦.૦	૩૫.૦	૧૦૬.૦	૧૨૫.૦
૬.	કેરોટીન (મિલીગ્રામ)	૩૫.૨	૫૪.૮	૧૦.૬	૮.૮	૨૫.૫	૨૩૭૪.૧	૬૮.૮
૭.	વિટામીન-સી (માઈક્રો ગ્રામ)	૦.૦	૦.૦	૦.૦	૦.૦	૦.૬	૧૦.૩	૨.૮
૮.	કેલ્શયમ (માઈક્રો ગ્રામ)	૩૫.૦	૫.૫	૫.૫	૨૨.૦	૩૫.૦	૮૪.૦	૨૪.૦
૯.	આયન (માઈક્રો ગ્રામ)	૧.૩	૬.૦	૬.૦	૦.૪	૦.૬	૧.૨	૦.૬
૧૦.	રાખ (ગ્રામ)	૧.૭	૨.૪	૨.૪	૧.૦	૧.૮	૨.૭	૧.૮

ની (૧૯૭૦)ની પદ્ધતિ. (૬) કેલ્શયમ EDTA AOAC (૧૯૭૦)ની પદ્ધતિથી કરેલું (૭) આયન વોગ્સ પદ્ધતિથી કરેલ છે.

(આ દરેક પોષક તત્ત્વોની ગણતરી જેતે 100gm વાનગી મુજબ થયેલ છે.)

પરીણામ અને તેની ચર્ચા :

અહીંવહની રોટલી, બાજરાના રોટલા, સાદા ભાત, મગની દાળ, ચણાની દાળ, પાલખ ટમેટાનુંશાક, રીંગણા બટેટાનુંશાક, આ બધુ સ્ટાન્ડર્ડ પદ્ધતિથી બનાવ્યુંપછી તેમાંથી પોષકતત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કર્યું.

(આ દરેક કોમ્પીનેશન સૌરાષ્ટ્રના ઘરોમાંજોવા મળેલા તે છે.)

સંક્ષેપ :

આ બધી જ વાનગીઓ રોજે રોજ ખવાતી વાનગીઓ છે. તેને તેમાંથી ઉપર મુજબ અંદાજે પોષકતત્ત્વો મળી શકે છે.

જો આ રીતે રાંધેલા ખાદ્યોનું પૃથક્કરણ કરવામાંઆવે તો તેમાંથી મળતા પોષકતત્ત્વોનો ઘણો અંદાજ આવી શકે છે.

સંદર્ભ :

(1) Acacio, Y., Ziprin and Frances, A. (1976). *Micro-wave And Conventional Cooking In Relation To Quality And Nutritive Value Of Beef And Beef-Soy Loaves. J. Food Sci., 41: 4-8.*

(2) Agarwal, A.J. (1992). *Processing Of Pearl Millet For Its More Effective Utilization. Ph.D Thesis, CCSHAU, Hisar, India.*

(3) Ajayi, S.O., Oderindo, S.F. and Osibanjo, O. (1980). *Vitamin C Losses In Cooked Fresh Leafy Vegetables. Fd. Chem., 5 (3): 243-247.*

(4) Akubor, P.I., (2004). *Influence Of Processing Methods On Chemical And Functional Properties Of Melon (Colocynthis Citrullus) Seeds. J. Food Sci. Technol., 41(2): 181-185.*

(5) Amerine, M.A., Paingborn, R.N. and Rossessier, E.B. (1965). *Principles Of Sensory Evaluation Of Food. Academic Press, London.*

ડો.રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી રચિત 'લહરીદશકમ્' માં સમાજચિત્રણ

કવિએ પોતાની કવિતાના માધ્યમથી આ યુગનું યથાર્થ સત્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ વર્ણનમાં કવિએ સંસ્કૃતિના હાસ પર, જનતાની દીન દશા પર તથા નેતાઓ દ્વારા કહેવામાં આવતા ખોટા આશ્વાસનો પર ઉંડો શોક વ્યક્ત કરીને તેના પર તીખા પ્રહાર કરીને સંસ્કૃત કાવ્યાધારને યોગ્ય ધરાતલ પર સ્થાપિત કરી છે. મેં અહીં કેળવ સમાજકીય ચિત્રણ પ્રસ્તુત કરવાનો અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે.

લાંબા અજય પી.

દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં કે રાજ્યોમાં સંસ્કૃત કવિતાનું સર્જન સતતને સતત થતું હોવાનું છેલ્લાં સો વર્ષનું નિરીક્ષણ મળી રહે છે. જો કે શ્રીરામજી ઉપાધ્યાયતો જગન્નાથોત્તર સાહિત્યને જ 'આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય' તરીકે ઓળખાવે છે.^(૧)

પ્રાચીન માન્યતાઓને ઝૂકીને નવીન મૂલ્યોને સ્થાપિત કરવાનું સ્વપ્ન આજના સાહિત્ય સર્જકને માટે ખુલ્લી ચૂનોતી (પડકાર) છે. કેમકે પરંપરાગત એ જ નવરસો, આઠ સ્થાયીભાવો અને તૈત્રીસ વ્યાભિચારિ ભાવોથી નવી સંવેદનાઓનું ચિત્ર ખેંચવું ખૂબ જ દુષ્કર કાર્ય છે.^(૨)

આચાર્ય રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી એવા છે કે જેમણે ભારતીય પરંપરાને આત્મસાત્ કરી આધુનિક જગતની સાથે નવી-નવી સંવેદનાઓનું ચિત્ર ખેંચીને સાહિત્યમાં રાખી દીધું છે. જે આ સમય અને આવનારા સમયમાં સંસ્કૃત પાઠકો અને સંસ્કૃત સર્જકોને નવી નવી દિશાઓ પ્રદાન કરશે.^(૩) આધુનિક ચિંતકોમાં આચાર્ય રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠીનું નામ અગ્રણી છે.^(૪) તેઓ હિંદી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં સમાન અધિકાર રાખે છે. હાલમાં ત્રિપાઠીજી દ્વારા ત્રણ ભાષાઓમાં ૧૧૫ પુસ્તકો અને ૧૮૦ શોધપત્રો પ્રકાશિત થઈ ગયા છે.^(૫) ત્રિપાઠીજીની સંસ્કૃત રચનાઓમાં 'લહરીદશકમ્' ઉત્કૃષ્ટ કોટીની રચના છે. તેમાં કવિએ સંસ્કૃતની કવિતા પરંપરાથી ભિન્ન શૈલીમાં રચના કરી છે.^(૬) ગરીબ જનતાને આધાર બનાવી કવિએ પોતાની કવિતામાં પોતાની સદૃઢ્યતા અને જનવાદી કવિ હોવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે.^(૭)

'લહરીદશકમ્' માં પ્રથમ વસંત લહરી છે. જેમાં કવિએ વસંત ઋતુનું અનોખું ચિત્રણ કર્યું છે. પારંપરિક સંસ્કૃત કવિતામાં જે પ્રકારે ઋતુઓનું વર્ણન મળે છે, એનાથી અલગ રીતે આચાર્ય ત્રિપાઠીને પર્યાવરણ પ્રદુષણ અને એના વિનાશથી વસંત આગમન કેવી રીતે કઠિન થઈ ગયું છે, તેના પર ગંભીર ચિંતન કર્યું છે.^(૮)

તેમણે વસંતની સમકાલીન જીવનથી જોડાયેલી અનેક પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભ લઈને સ્વાનુભવથી કવિતાની રચના કરી છે. કવિ કહે છે કે આ આધુનિક સમયમાં વસંતનું આગમન એવું કઠિન થઈ થઈ ગયું છે કે જે પ્રકારે શબ્દ સ્મૃતિ સુધી આવી પુનઃ લીન થઈ જાય છે અને ચિંતના કોઈ ખૂણામાં તડપતો રહે છે. જે પ્રકારે કવિતાનું અંકુર કવિના મનમાં ઉગે છે અને ફરી નષ્ટ થઈ જાય છે.^(૯)

કવિનું કહેવાનું એ પણ હોય શકે મનુષ્યની પાસે આ દુનિયાની ભોગ વિલાસની બધી વસ્તુઓ ઉપસ્થિત છે. પરંતુ તેને આનંદ અને શાંતિ નથી મળતી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના જીવનરૂપી વસંતમાં આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે.^(૧૦) પરંતુ દુનિયાની ભોગવાસનાઓ, ઈચ્છાઓની માયાજાળ તેને આનંદ એ રીતે પ્રાપ્ત કરવા દેતી નથી જે પ્રકારે પર્યાવરણ પ્રદુષણ વસંતના આનંદને પ્રાપ્ત કરવા નથી દેતું.^(૧૧)

કવિ વૈદિકકાલની "મધુશ્ય માધવશ્ય વાસન્તિકાવૃત્" ની સૂકિતને આધાર માની ચૈત્ર અને વૈશાખ મહિનાઓમાં વસંતને ગોતવા માટે તત્પર રહે છે. પરંતુ મધુમાસ મધુની અભિવ્યક્તિ નથી કરાવતો અને માધવ (વૈશાખ) મહિનો પણ સૂકો વીતી જાય છે. તો પણ તે નિરાશ નથી થતા અને નિરંતર એની ખોજમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે.^(૧૨) અને કોઈને કોઈ સમયે વસંતની સુગંધ મળી જ જાય છે.^(૧૩) "આ પ્રતિરાનિરામહં બહુકૃત્યસકતો, જિદ્રામિ ગન્ધમિવ યાસ્ય યદાકદાયિત્ 1" કવિ આ વસંતનો આનંદ લઈને સંતુષ્ટ નથી થતા તે ઈચ્છે છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ વસંતના આનંદને પ્રાપ્ત કરે. પરંતુ આ સંભવ નથી શું? કેમ કે પુરો સમાજ દૂષિત થઈ ગયો છે. નગરોમાં વિશાળ ભવનોનો સમૂહ પોતાની સીમાઓ તોડીને પ્રદુષણ ફેલાવવામાં લાગેલા છે અને તેમાં ન તો સરકાર ધ્યાન આપે છે કે નથી રાજનેતાઓ ધ્યાન આપતા.^(૧૪)

'નિદાઘલહેરી' માં કવિએ જનતાની દુર્દશા અને આંતકવાદનું

મર્મસ્પર્શી ચિત્રણ પ્રસ્તુત કર્યું છે.^(૧૫) કવિએ તેની રચના ગ્રીષ્મ કાલમાં કરી હતી એ સમયે સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોથી જલતા પશુઓ, જાનવરો અને મનુષ્યોની વેદનાથી કવિ ખૂબ જ દુઃખી છે.^(૧૬) એ સમયના સમાચારપત્રોમાં પ્રકાશિત ઘટનાઓને વાંચીને કવિ પોતાને સંભાળી શકતા નથી અને પોતાની કલમથી લિપિબદ્ધ કરવા લાગે છે.^(૧૭) કવિ કહે છે કે અન્યજળના અભાવમાં ભૂખ પ્યાસથી ભટકતી જનતા મરુસ્થલમાં તરસ્યા પશુઓની જેમ મરી રહી છે રાજસ્થાનમાં તરસથી વ્યાકુળ નવ બાળકો મરી ગયા અને ગુજરાતમાં ચારા વગર ગાયો અને ભેંસો પણ મરી ગઈ. આ વિકટ સ્થિતિમાં શાસનકર્તા તો કાંઈપણ કરતા નથી.^(૧૮)

ધર્મત્મા અને નેતા પોતાનો પ્રભાવ દેખાડવા માટે આ પ્રકારે આહ્વાન કરે છે.^(૧૯)—

ગોમાતા ત્રિયતે લોકા, દુર્ઘ દેયં તૃણાદિકમ ।

ઈત્યાધ્વયતિ ધર્મત્મા નેતા શ્યેવાનુભાવવાન્ ॥

(નિદાઘ લહરી-૮)

પ્રસ્તુત લહરીમાં કવિએ સાગર નગર અને તેની આસપાસના ગામડાની ગ્રીષ્મ કાલની વાસ્તવિક સ્થિતિનું ચિત્ર અંકિત કર્યું છે. સાગર નગરમાં તડાવ છે જેના નામ પરથી નગરનું નામ સાગર પડ્યું.^(૨૦)

ગામની ગૃહિણીઓ પોતાનું પાણી બચાવી વેલાઓને પાણી સીચે છે. કારણ કે તે ફળ આપશે. જ્યારે ગૃહિણી વૃક્ષોને પાણી સીચે છે ત્યારે પક્ષીઓ ત્યાં પીવા માટે આવે છે પરંતુ તે પહોંચે તે પહેલા તો પાણી સુકાઈ જાય છે અને પક્ષી નિરાશ થઈ જાય છે.^(૨૧)

સ્ટેશનો પર મહિલાઓની લાંબી હાર પાણી પીવા માટે લાગેલી છે. કોઈ રાહગીર નળ પર પોતાની પ્યાસ બુઝાવા માટે આવે છે પણ તેને પણ નિરાશા હાથ પડે છે. ત્યારે નગરનો મુખ્યો માર્ગ પર સવાર થઈ આવે છે અને જનતાને આસ્વાસન આપે છે કે જળની વ્યવસ્થા ઝડપથી થઈ જશે.^(૨૨)

'પ્રાવૃક્ષલહરી'માં કવિએ વર્ષાઋતુના આગમનનું મનોહરી ચિત્રણ કર્યું છે.^(૨૩)

કવિએ પોતાની પ્રતિભાથી પ્રકૃતિનું માનવીકરણ કરી કાવ્યને ચારુથી ચારુત્તર બનાવી દીધું છે. કવિની કલા જોવા યોગ્ય છે — વર્ષા આવી ગઈ છે અને પોતાના વિન્ધ્ય શિશુઓને હાથોથી ચુલ્લુ બનાવીને સ્નાન કરાવે છે.^(૨૪)

વર્ષાએ પૃથ્વીની કાયા ફેરવી દીધી છે. પૃથ્વી નવવધૂની જેમ શોભિત થઈ ગઈ છે. વૃક્ષો પર કુપાળો આવી ગઈ છે. વિન્ધ્યાયલ ફરી રોમાંચિત થઈ ગયો છે. છત્તીસગઢની સ્ત્રીઓ ધાન રોપવામાં લાગી ગઈ છે.^(૨૫)

ધરિત્રીદર્શન લહરીમાં કવિએ જર્મનીની વિમાનયાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે.^(૨૬)

જનતાલહરીમાં કવિએ દીન દુઃખી જનતાની દુદર્શાનું માર્મિક ચિત્રણ કર્યું છે. જેના પર આપણા ધનીક અને અધિકારી વર્ગ નિઃસંકોચ શોષણમાં લાગ્યા છે.^(૨૭)

રોટીકા લહરીમાં કવિએ 'રોટી' પર કવિતા લખીને અનોખા કાવ્યની રચના કરી છે. આવી કવિતા ન તો પ્રાચીન કવિઓ દ્વારા લખાઈ હતી અને આધુનિક સાહિત્યકારો દ્વારા પણ લખાઈ ન હતી.^(૨૮)

કવિ રોટીના મહત્ત્વને પ્રગટ કરતા કહે છે કે ભોજન વખતે

થાળીમાં બધા જ શાક અને સંભાર હોય તો પણ રોટી વગર નકામું છે.^(૨૯) નર્મદા લહરીમાં કવિએ નર્મદા નદીને દેવીના સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરી તેને ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થ અને અનેક સિદ્ધિઓ આપવાવાળી બતાવી છે.^(૩૦) 'મૃતિકાલહરી' માં કવિએ માટીની મહિમાનું અપૂર્વ વર્ણન કર્યું છે.^(૩૧)

'અદાપિલહરી' માં કવિએ બધા પથો પર 'અદાપિ' શબ્દની આવૃત્તિ કરી વિભિન્ન સંદર્ભોના આધાર પર સંસારની બધી વિસંગતિઓ અને નિરાશાઓની વચ્ચે જીવનમાં આસ્થાની ખોજ કરી છે.^(૩૨)

પ્રસ્થાન લહરીમાં કવિએ યાત્રાના સમયે માનવના મનમાં થતી ભાવતરંગોને આલેખિત કર્યા છે.^(૩૩) યાત્રામાં વ્યકિત જ્યારે જાય છે પછી ફરી ઘરે આવવા માટે કેટલો લાલચી રહે છે તેનું વર્ણન કર્યું છે.^(૩૪)

ઉપર્યુક્ત વિવરણથી આપણે એ નિષ્કર્ષ પર આવી શકીએ છીએ કે કવિએ પોતાની કવિતાના માધ્યમથી આ યુગનું યથાર્થ સત્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ વર્ણનમાં કવિએ સંસ્કૃતિના દ્વાસ પર, જનતાની દીન દશા પર તથા નેતાઓ દ્વારા કહેવામાં આવતા ખોટા આસ્વાસનો પર ઉંડો શોક વ્યક્ત કરીને તેના પર તીખા પ્રહાર કરીને સંસ્કૃત કાવ્યાધારને યોગ્ય ધરાતલ પર સ્થાપિત કરી છે. મેં અહીં કેળવ સમાજકીય ચિત્રણ પ્રસ્તુત કરવાનો અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે.

સંદર્ભ :

(૧) ગુજરાતનું સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્ય પૃ. ૫, લેખક — મધુસુદન વ્યાસ — પ્રથમ આવૃત્તિ — ૧૯૯૮. (૨) "જ્ઞાનાયની" આચાર્ય રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી — વિશેષાંક પૃ. ૧૮૧, વર્ષ — ૫, અંક ૨-૩ (સંયુક્ત અંક) જુલાઈ-૨૦૦૭, સંપાદક — ડૉ. શિશિર કુમાર પાળ્ડેય. (૩) એજન પૃ. ૧૮૧. (૪) એજન પૃ. ૧૮૧. (૫) એજન પૃ. ૧૮૧. (૬) એજન પૃ. ૧૮૧. (૭) એજન પૃ. ૧૮૧. (૮) એજન પૃ. ૧૮૧. (૯) લહરીદશકમ્ — પૃ ૧, ૨. (૧૦) "જ્ઞાનાયની" — પૃ. ૧૮૧, આચાર્ય રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી સંયુક્ત અંક — જુલાઈ : ૨૦૦૭. (૧૧) એજન પૃ. ૧૮૧. (૧૨) લહરીદશકમ્ — પૃ ૨. (૧૩) "જ્ઞાનાયની" પૃ. ૧૮૨. (૧૪) એજન પૃ. ૧૮૨. (૧૫) એજન પૃ. ૧૮૩. (૧૬) એજન પૃ. ૧૮૩. (૧૭) એજન પૃ. ૧૮૪. (૧૮) એજન પૃ. ૧૮૪. (૧૯) એજન પૃ. ૧૮૪. (૨૦) એજન પૃ. ૧૮૪. (૨૧) એજન પૃ. ૧૮૪. (૨૨) લહરીદશકમ્ — પૃ ૨૪. (૨૩) "જ્ઞાનાયની" પૃ. ૧૮૫. (૨૪) લહરીદશકમ્ — પૃ ૩૨. (૨૫) "જ્ઞાનાયની" પૃ. ૧૮૫. (૨૬) એજન પૃ. ૧૮૫. (૨૭) એજન પૃ. ૧૮૬. (૨૮) એજન પૃ. ૧૮૭. (૨૯) એજન પૃ. ૧૮૮. (૩૦) એજન પૃ. ૧૮૮. (૩૧) એજન પૃ. ૧૮૮. (૩૨) એજન પૃ. ૧૯૦. (૩૩) એજન પૃ. ૧૯૦. (૩૪) એજન પૃ. ૧૯૦.

બેલેન્સડ સ્કોર કાર્ડ

આજના પ્રવર્તમાન યુગમાં વાણિજ્ય યુગમાં સમગ્ર વિશ્વ એક બજાર (માર્કેટ) બની ગયું છે. ત્યારે સંચાલનનાં કાર્યો, આયોજન, વ્યવસ્થાતંત્ર, ભરતી, દોરવણી, સંકલન, વ્યૂહરચના, માહિતીસંચાર, અંદાજપત્ર વગેરે વચ્ચે યોગ્ય તાલમેલ હોય તો જ ધંધાકીય સાહસો સંપત્તિ અને નફાના મહત્તમીકરણ સાથે સામાજિક કલ્યાણના હેતુને પણ સિદ્ધિ કરી શકે છે. પ્રાચીન નાણાકીય રિપોર્ટિંગ પદ્ધતિઓ ધંધાકીય એકમની ભૂતકાળની માહિતી અને પરિણામ રજૂ કરે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં સફળતા પ્રાપ્તિ માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડતી નથી.

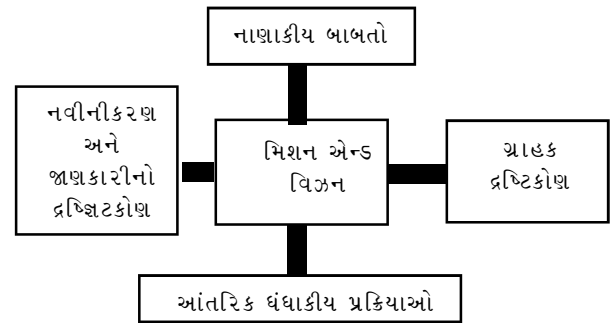
પ્રો. સોનાગરા જીતેન્દ્ર એસ.

વર્તમાન વિકસતા વાણિજ્ય યુગમાં સમગ્ર વિશ્વ એક બજાર (માર્કેટ) બની ગયું છે. ત્યારે સંચાલનનાં કાર્યો, આયોજન, વ્યવસ્થાતંત્ર, ભરતી, દોરવણી, સંકલન, વ્યૂહરચના, માહિતીસંચાર, અંદાજપત્ર વગેરે વચ્ચે યોગ્ય તાલમેલ હોય તો જ ધંધાકીય સાહસો સંપત્તિ અને નફાના મહત્તમીકરણ સાથે સામાજિક કલ્યાણના હેતુને પણ સિદ્ધિ કરી શકે છે. વર્તમાનમાં ધંધાકીય વ્યૂહરચનાના અમલીકરણ માટે વપરાતો સૌથી વધારે પ્રચલિત શબ્દ "બેલેન્સડ સ્કોર કાર્ડ" છે. BSC એ વ્યૂહરચનાત્મક આયોજન અને સંચાલનની પદ્ધતિ છે તે ધંધાકીય ઉદ્યોગ, સરકારી, બિનસરકારી વગેરે ક્ષેત્રે વૈશ્વિક લેવલે ઉપયોગમાં લેવાય છે. વિકસિત રાષ્ટ્રોની લગભગ ૫૦% કરતાં વધુ કંપનીઓએ BSC ની રૂપરેખા અપનાવેલ છે.

પ્રાચીન નાણાકીય રિપોર્ટિંગ પદ્ધતિઓ ધંધાકીય એકમની ભૂતકાળની માહિતી અને પરિણામ રજૂ કરે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં સફળતા પ્રાપ્તિ માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડતી નથી. આ પ્રશ્નના નિવારણ માટે રોબર્ટ એસ. કાપ્લન અને ડેવિડ પી. નોર્ટને બેલેન્સડ સ્કોર -કાર્ડની રૂપરેખા વિકસાવી. ઘણા ઉદ્યોગપતિઓના મત મુજબ બેલેન્સડ સ્કોર-કાર્ડ એ ધંધાકીય એકમની કાર્યરીતિ કે કાર્યસિદ્ધિ માપનનું સંચાલકીય સાધન છે. તે ધંધાકીય સાહસના ધ્યેયને પ્રવૃત્તિમા પરિવર્તિત કરી સફળતા પ્રાપ્ત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. BSC માં સાહસના નાણાકીય હેતુઓની સિદ્ધિ માટે નાણાકીય તેમજ બિનનાણાકીય હેતુઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. તે માટે બિનનાણાકીય બાબતો જેવી કે ગ્રાહકો, ભાવિ યોજનાઓ, ત્રાહિત પક્ષકારો, વેચાણ પછીની સેવાઓ વગેરેનું ઘણું ઊંચું મૂલ્ય છે. BSC માં નાણાકીય, બિનનાણાકીય તેમજ ટૂંકા અને લાંબાગાળાના લક્ષ્યાંકોને એક જ અહેવાલ સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવતા હોવાથી "બેલેન્સડ સ્કોર કાર્ડ" એવું નામ આપવામાં આવેલ છે. બેલેન્સડ શબ્દ ધંધાકીય એકમના આંતરિક અને બાહ્ય બંધારણ તેમજ ટોપ ડુ

બોટમ સુધીના તમામ અધિકારી વચ્ચે સંકલન અને બેલેન્સડ જાળવવાનું દર્શાવે છે. ધંધાકીય એકમો તેની વર્તમાન સ્થિતિ ધ્યેયસિદ્ધિ વગેરે બાબતો તેની વ્યૂહરચના પરથી જાણી શકે છે. વ્યૂહરચનાના અમલીકરણ માટે ઉદ્યોગની દરેક બાબતોની સંપૂર્ણ જાણકારી મેળવવી જોઈએ. જેમાં હરીફો, નવી પેદાશ સંશોધન, નવું બજાર, ગ્રાહક વર્તણૂક વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. બેલેન્સડ સ્કોર કાર્ડને નીચે મુજબ વર્ણવી શકાય.

બેલેન્સડ સ્કોર - કાર્ડ :

BSC મુજબ ધંધાકીય સાહસ દ્વારા તેમનું મિશન એન્ડ વિઝન પ્રાપ્તિ માટે ઉપરોક્ત ચારેય વિશે સંકલન અને કાર્ય જરૂરી બને છે.

(૧) ગ્રાહક દ્રષ્ટિકોણ :

BSC માં સૌપ્રથમ ગ્રાહક દ્રષ્ટિકોણ મહત્વની બાબત છે. કારણ કે અન્ય બાબતો ગ્રાહક સંતુષ્ટિ પર આધારિત છે. ધંધાની સફળતા -નિષ્ફળતા માટે માત્ર ગ્રાહક મહત્વનું પરિબળ છે. ગ્રાહક બજારો રાજા ગણાય છે. માટે ગ્રાહક આપણને કેવી રીતે મૂલવે છે. તેમજ

મ્યુની. કોમર્સ કોલેજ ઉપલેટા (ગુજરાત)

ગ્રાહક અભ્યાસની વિસ્તૃત માહિતી મેળવવી જરૂરી છે. સંતુષ્ટ ગ્રાહક એ ધંધાની સફળતાનો પાયો છે. અહીં ગ્રાહકના દ્રષ્ટિબિંદુથી કંપનીની કાર્યક્ષમતા કેવી છે, કંપનીની સફળતાને ગ્રાહક સંતોષના ઘટક સામે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. ધંધાના વિશેષજ્ઞો દ્વારા ત્રાહિત પક્ષકારની નિમણૂક કરી તટસ્થતાપૂર્વક સર્વે કરી ગ્રાહક દ્રષ્ટિકોણ આધારિત અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવે છે. ગ્રાહક દ્રષ્ટિકોણમાં સમય, ગુણવત્તા, કાર્યસેવા, પડતર વગેરે ધ્યાનમાં રાખી ગ્રાહક સંતોષ વધારવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે સંતુષ્ટ ગ્રાહક એ સ્પર્ધાત્મક બજારનું શ્રેષ્ઠ સાધન ગણવામાં આવે છે. તેના દ્વારા માર્કેટિંગ વિસ્તૃતીકરણ કરી મહત્તમ નફો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

(૨) આંતરિક ધંધાકીય પ્રક્રિયા :

ગ્રાહકના સંતોષ માટે ધંધાની આંતરિક બાબતો પૂર્વભૂમિકામાં રહેલી છે. ગ્રાહકને સંતોષ ત્યારે જ મળી શકે જ્યારે ધંધાકીય એકમો ઉત્પાદન વેચાણ અને વેચાણ બાદની સેવાઓ માટે મહત્વનું કાર્ય કરે. આંતરિક બાબતોમાં માર્કેટિંગ મુજબ ઉત્પાદન માટે માલસામાનની ખરીદી, ગુણવત્તાવાળી વસ્તુની પ્રાપ્તિ, નીચી પડતર વગેરે ઈન્વેન્ટરી સંચાલન જરૂરી છે. ત્યારબાદ અસરકારક ઉત્પાદનપ્રક્રિયા દ્વારા ઉત્પાદન હાથ ધરી નિમ્ન બગાડ અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી વસ્તુની પ્રાપ્તિ, વેચાણ બાદની સેવાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આમ, આ તબક્કામાં ધંધાની આંતરિક પ્રક્રિયામાં કેટલાં ઉત્કૃષ્ટ છીએ તે તપાસવામાં આવે છે.

(૩) નાણાકીય દ્રષ્ટિકોણ :

આ દ્રષ્ટિકોણમાં ધંધાકીય એકમની ટૂંકા તેમજ લાંબા ગાળાની નાણાકીય ક્ષમતા જેવી કે ઈકિવટી મૂડી, પ્રેફરન્સ મૂડી, લાંબા કે ટૂંકા ગાળાની લોન, ડિબેનચર, લેણદારો વગેરેની તપાસ કરવામાં આવે છે. અહીં ટૂંકા અને લાંબા ગાળાની નાણાકીય બાબતો અંગે સાથે વ્યૂહરચના દ્વારા તંત્રને ચાવીરૂપ સંચાલકીય પ્રક્રિયા સાથે સંકલિત કરવામાં આવે છે. અહીં આવક અને રોકાયેલ મૂડી પર વળતર દરના પરિબળને પણ ધ્યાનમાં લેવાય છે.

(૪) નવિનીકરણ અને જાણકારીનો દ્રષ્ટિકોણ :

વર્તમાન વૈશ્વિક હરીફાઈના યુગમાં ગ્રાહકના અધિક સંતોષ માટે સતત નવિનીકરણ/સંશોધન જરૂરી છે. કારણકે પરિવર્તન એ સંસારનો નિયમ છે. તે મુજબ વસ્તુ/ઉત્પાદનમાં હંમેશા સમયાનુસાર, ગ્રાહકોની જરૂરિયાત અનુસાર સુધારા વધારા કરવા પડે છે, જેનાથી નવી બજારો/ગ્રાહકો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. કંપનીના મૂલ્યમાં વધારો કરી શકાય, શેરહોલ્ડરોના મૂલ્યમાં વધારો કરી શકાય છે. આ તબક્કામાં સુધારણ કાર્યક્રમ અને મૂલ્યસર્જન પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. BSC ની સફળતા માટે નીચના મુદ્દાઓ મહત્વના છે :

- (૧) આકારણી
- (૨) મૂલ્યાંકન
- (૩) માહિતીસંચાર
- (૪) સ્વસંચાલન
- (૫) નેતાગીરી
- (૬) કામગીરી મૂલ્યાંકન
- (૭) વ્યૂહરચના આયોજન
- (૮) હેતુઓ વગેરે...

બેલેન્સ્ડ સ્કોઅર કાર્ડ દ્વારા નીચેના પ્રશ્નોનું નિરાકણ લાવી શકાય છે.

(૧) ધ્યેય અનુસાર ઉત્પાદન અને સેવાકાર્યની તપાસ.

(૨) ઉપરોક્ત ૮ મુદ્દાઓ અન્વયે આપણું બેલેન્સ્ડ સ્કોઅર કાર્ડ કેટલે અંશે બેલેન્સ્ડ છે.

(૩) ઉત્પાદનની ૧૦ સારામાં સારી ૧૦ ખરાબ બાબતો તપાસવી.

(૪) ૧૦ ખરાબ બાબતોમાંથી જે બાબતો ઉત્પાદન પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ છે. તેમાં સુધારા શક્ય છે.

(૫) ૧૦ ખરાબ બાબતો પૈકી વેચાણ અને બાદની સેવાઓ સુધારી શકાય તેમ છે.

(૬) સફળતાના લક્ષ્યાંકો અને વ્યૂહરચના ઘડવી.

(૭) ઈચ્છિત રોકાણ વળતર દર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ટૂંકમાં BSC એ ધંધા-વ્યવસાયની વ્યૂહરચનાને અમલી બનાવતું એક સંચાલકીય સાધન છે. તેનાં દ્વારા ધંધાની નાણાકીય/બિનનાણાકીય/આંતરિક/બાહ્ય/ ટૂંકા ગાળાની/લાંબા ગાળાની નીતિ / કાર્યરીતિમાંથી અમલ કરાવી શકાય છે. ધ્યેય અનુસાર વ્યૂહરચના નક્કી કરી સમગ્રલક્ષી અમલ કરાવી શકાય છે.

સારાંશ :

આજના પ્રવર્તમાન યુગમાં વાણિજ્ય યુગમાં સમગ્ર વિશ્વ એક બજાર (માર્કેટ) બની ગયું છે. ત્યારે સંચાલનનાં કાર્યો, આયોજન, વ્યવસ્થાતંત્ર, ભરતી, દોરવણી, સંકલન, વ્યૂહરચના, માહિતીસંચાર, અંદાજપત્ર વગેરે વચ્ચે યોગ્ય તાલમેલ હોય તો જ ધંધાકીય સાહસો સંપત્તિ અને નફાના મહત્તમીકરણ સાથે સામાજિક કલ્યાણના હેતુને પણ સિદ્ધિ કરી શકે છે. પ્રાચીન નાણાકીય રિપોર્ટિંગ પદ્ધતિઓ ધંધાકીય એકમની ભૂતકાળની માહિતી અને પરિણામ રજૂ કરે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં સફળતા પ્રાપ્તિ માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડતી નથી.

References :

(1) UGC - NET) -2009.

(2) Economics - M.Com. Part - 2- 2011.

સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓમાં હતાશાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં યાદચ્છિકરણ નિદર્શ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. કુલ 120 પાત્રો લેવામાં આવ્યા હતા. તેમાં સ્નાતકના 60 પાત્રો જેમાંથી 30 વિદ્યાર્થીઓ અને ઘડ વિદ્યાર્થીનીઓ હતી. તેવી જ રીતે અનુસ્નાતકનાં 60 પાત્રો જેમાંથી 30 વિદ્યાર્થીઓ અને 30 વિદ્યાર્થીનીઓ હતી. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

દોલરિયા પૂનમ કે.

વિષયની વિભાવના :

સોરેન્સ અને મામ એમ લાગે છે કે 'હતાશા' શબ્દ આપણે બે રીતે વાપરીએ છીએ. (૧) વ્યક્તિની ઈચ્છાઓ કે કાર્ય ન સંતોષી શકાય ત્યારે 'હતાશા' શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. (૨) હતાશામાંથી નિપજતા 'આંતરીક વિક્ષેપ' (Inner Distrbance) ને પણ 'હતાશા' કહીએ છીએ. બધા પ્રકારની હતાશાઓ એક સરખા ગંભીર સ્વરૂપની નથી હોતી. જેમ કે કોઈના હાથે કશુંક ગુમાવાયું હોય કે અસંતોષકારક કામ ધંધો ન મળતો હોય તો અસરકારક તરકીબો પ્રયોજવાથી તેમાં સફળતાની મૂળભૂત જરૂરિયાતો જ ન સંતોષતી હોય, લગ્નજીવન ઘેરી કટોકટીમાં ઘેરાઈ ગયું હોય, વ્યાવસાયિક નિષ્ફળતા, પ્રલંબ બિમારી કે ગંભીર અકસ્માત જેવી કોઈ ઘટના બને તો તેને ગંભીર પંકારની હતાશા કહેવાય. હતાશ થયેલી વ્યક્તિ તેને કહેવાય કે જે જીવનમાં નિષ્ફળ ગઈ છે.

સમસ્યા કથન :

"સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓમાં હતાશાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ"

સમસ્યા નો વ્યાપ્ત અને સીમિતીકરણ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ રાજકોટ શહેરની કોલેજો અને યુનિવર્સિટીના જ વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓને જ આ પરિણામ લાગુ પાડી શકાશે.

શારીરિક ખોડખાપણવાળા વિદ્યાર્થીઓને આ પરિણામ લાગુ પાડી શકાશે નહીં.

અભ્યાસના હેતુ :

સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક દરજ્જો અને જાતિની હતાશા પર થતી અસર તપાસવી.

સંશોધનની શૂન્ય ઉત્કલ્પના :

(1) સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓની હતાશાના પ્રાપ્તાંકોના મધ્યકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નથી.

(2) સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓના હતાશાના પ્રાપ્તાંકોના મધ્યકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નથી.

(3) સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓમાં શૈક્ષણિક દરજ્જો અને જાતિ વચ્ચેની આંતરક્રિયાની હતાશામાં કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર :

નમૂના પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં યાદચ્છિકરણ નિદર્શ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. કુલ 120 પાત્રો લેવામાં આવ્યા હતા. તેમાં સ્નાતકના 60 પાત્રો જેમાંથી 30 વિદ્યાર્થીઓ અને ઘડ વિદ્યાર્થીનીઓ હતી. તેવી જ રીતે અનુસ્નાતકનાં 60 પાત્રો જેમાંથી 30 વિદ્યાર્થીઓ અને 30 વિદ્યાર્થીનીઓ હતી.

સંશોધન પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધનના સાધનો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થીઓની હતાશાને જાણવા માટે વ્યક્તિત્વગત માહિતીપત્રક અને સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના મનોવિજ્ઞાન ભવન દ્વારા ગુજરાતમાં (1990) તૈયાર કરવામાં આવેલ 'બેક હતાશા સંશોધનિકા' નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતા. જેમાં કુલ 21 કલમો હતી દરેક કલમમાં , વિકલ્પો હતા.

સંશોધન યોજના :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રતિનિધિરૂપ નમૂના પસંદગી માટે રાજકોટની કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને નમૂના પસંદ કરવામાં આવ્યા

હતા. માહિતી મેળવવા માટે આ કોલેજમાં જઈને ત્યાંના આચાર્યશ્રીઓ પાસેથી પરવાનગી લઈને ક્લાસમાં જાતે જ સંશોધન વિશેની માહિતી આપીને તેમની પાસેથી પ્રશ્નાવલી વિગતો ભરાવવામાં આવી હતી. આની આ માહિતી ગુણાત્મક પ્રકારની હતી જેને સંખ્યાત્મક બનાવીને આંકડાશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિત 2X2 ફેક્ટોરિયલ ડિઝાઇનનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

Variable	A ₁	A ₂	N
B ₁ \$&')† ,	30	30	60
B ₁ \$&')† ,	30	30	60
N	60	60	120

પરિણામ કોષ્ટક :

Table 1 : શૈક્ષણિક દરજ્જો અને જાતિ પરિવર્તનું હતાશાના મધ્યકો અને F દર્શાવતું (ANOVA) કોષ્ટક

Variable	SS	df	MS	F	Sig.
A	4060.033	1	4060.033	85.67	0.01
B	1293.633	1	1293.633	11.36	0.01
AB	0.13	1	0.33	0.001	N.S.
Error	13202.067	116	113.81		
Corretoted	18555.867	119			

Significance Level 0.05 = 3.96
0.01 = 6.96

Table-2 : શૈક્ષણિક દરજ્જો પરિવર્તનું મધ્યક અને F દર્શાવતું કોષ્ટક

Variable	N	Mean	F	Sig.
A ₁	60	16.66	85.67	0.01
A ₂	60	9.30		

Table 3 : શૈક્ષણિક દરજ્જો પરિવર્તનું તફાવત દર્શાવતું L.S.D. કોષ્ટક

Sr.No.	Pairs	Mean Diff.	Sig.
1	A ₁ vs A ₂	7.36	0.01

L.S.D. Level 0.05=3.82, 1.01=5.03

Table 4 : જાતિ પરિવર્તનું હતાશાના મધ્યકો અને F દર્શાવતું કોષ્ટક

Variable	N	Mean	F	Sig.
B ₁	60	14.47	11.36	0.01
B ₂	60	11.50		

Table 5 : - '\$ / \$%2!3425!+ 6#L.S.D.!!78'% 5.;; 5

Sr.No.	Pairs	Mean Diff.	Sig.
1	B ₁ vs B ₂	2.97	NS

L.S.D. Level 0.05=3.82, 1.01=5.03

Table 6 : શૈક્ષણિક દરજ્જો અને જાતિ પરિવર્તનું હતાશાનું F દર્શાવતું કોષ્ટક

Variable	Mean		F	Sig.
	A ₁	A ₂		
B ₁	18.66	10.27	0.0001	NS
B ₂	14.47	8.33		

Table 7 : શૈક્ષણિક દરજ્જો અને જાતિ પરિવર્તનું હતાશાનું L.S.D દર્શાવતું કોષ્ટક

Sr.No.	Pairs	Mean Diff	Sig.
1	A ₁ B ₁ vs A ₁ B ₂	3.99	NS
2	A ₁ B ₁ vs A ₂ B ₁	8.29	0.01
3	A ₁ B ₁ vs A ₂ B ₂	10.33	0.01
4	A ₁ B ₂ vs A ₂ B ₁	4.40	NS
5	A ₁ B ₂ vs A ₂ B ₂	6.34	0.05
6	A ₂ B ₁ vs A ₂ B ₂	1.94	NS

L.S.D. Level 0.05=5.40, 0.01 = 7.10

પરિણામ ચર્ચા :

મુખ્ય અસર :

અહીં પરિણામ કોષ્ટક નં.1 માં A પરિવર્તનની F કિંમત 85.67 છે. તેથી આંકડાશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિત પ્રમાણે અહીં આપેલ F ની કિંમત મોટી છે. તેથી 0.01 કક્ષાએ તફાવત સાર્થક છે. તે જ પ્રમાણે કોષ્ટક નં. 1 માં B પરિવર્તનની કિંમત 11.36 છે. જે 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે. આ ઉપરાંત કોષ્ટક નં. 1 માં AB પરિવર્તનની F ની કિંમત 0.001 છે. જે આંકડાશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિત પ્રમાણે 0.01 અને 0.05 કક્ષાએ સાર્થક નથી. કોષ્ટક નં. 2 માં A₁ પરિવર્તન એટલે કે શૈક્ષણિક દરજ્જાનો મધ્યક 16.66 છે. જ્યારે જાતિ પરિવર્તનનો મધ્યક 9.30 છે. આ કિંમતોના નાનો છે. તેથી શૈક્ષણિક દરજ્જાના પરિવર્તનમાં વધારે હતાશા જોવા મળે છે.

કોષ્ટક નં. 4 માં B₁ અને B₂ ની F ની કિંમત 11.36 છે. 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે. જ્યારે કોષ્ટક નં. 5 માં L.S.D. માં મધ્યકનો તફાવત 2.97 છે. સાર્થક નથી.

આંતરિક અસર :

અહીં પરિણામ કોષ્ટક નં. 6 માં શૈક્ષણિક દરજ્જા અને જાતિ પરિવર્તનની હતાશાના F ની કિંમત 0.001 છે. જે સાર્થક નથી. અહીં બે સ્વતંત્ર પરિવર્તનની L.S.D. અનુસાર તફાવત

જોવામાં આવે તો A₁B₁ vs A₂B₂ અને A₁B₁ vs A₂B₁ માં તફાવત વધારે જોવા મળે છે. બન્ને 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે તેવી જ રીતે A₁B₂ vs A₂B₂ જે 6.34 છે નો તફાવત 0.05 કક્ષાએ સાર્થક છે. બાકીની ત્રણ Pair માં તફાવત સાર્થક નથી.

નિષ્કર્ષ :

(1) સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાના વિદ્યાર્થીમાં હતાશાના મધ્યક વચ્ચે સાર્થક તફાવત છે.

(2) સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓના હતાશાના પ્રાપ્તકોના મધ્યકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત છે.

(3) સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓમાં શૈક્ષણિક દરજ્જો અને જાતિ વચ્ચેની આંતરક્રિયાની હતાશામાં કોઈ સાર્થક તફાવત છે.

સંદર્ભ :

(1) ડૉ. સોમાભાઈ ડી. પટેલ : 'હતાશા', પુસ્તિકા 136, પ્રથમ આવૃત્તિ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, 1982. (2) સી જમનાદાસની કંપની : 'વૈયક્તિક સમાયોજનનું મનોવિજ્ઞાન', નવમી આવૃત્તિ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, 1997-98. (3) ત્રિવેદી મ.દ. અને પારેખ ભ.ઉ. : 'શિક્ષણમાં આંકડાશાસ્ત્ર', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, 1983.

વિકાસનો પર્યાવરણીય પ્રભાવ : અક અભ્યાસ

માનવીની ખુશી માટે વિકાસ જરૂરી છે. કૃષિ, સંચાર, ઉદ્યોગ, સિંચાઈ, ઊર્જા, ઉત્પાદન અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વગેરે મુખ્ય ગતિ વિધિઓ છે જે ભૌતિક વિકાસને વેગ આપે છે. આ વિકાસ ગતિ વિધિઓના પર્યાવરણીય પ્રભાવોનું મુલ્યાંકન કરવું આવશ્યક છે. કેમકે પર્યાવરણીય નાશનો આની સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. એટલા માટે વર્તમાનામાં વિકાસ પરિયોજનાઓથી જળ, ભૂમિ અને વાયુ વગેરે પ્રદૂષણની સમસ્યાઓ વધી ગઈ છે. જંગલ વિનાશ અને જૈવવિવિધતાને નુકશાન, વનસ્પતિઓનો નાશ, જમીનના ધોવાણની સમસ્યાઓમાં વૃદ્ધિના કારણે પણ ઘણી ગુના વૃદ્ધિ થઈ છે. અહિંયા કેટલીક મુખ્ય વિકાસ ગતિ વિધિઓ અને એમના પર્યાવરણીય પ્રભાવોને પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

પ્રા.અર્પિત આર. પટેલ

પ્રત્યેક દેશ અને સમાજ પોતાના સમુદાયોના જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારા માટે પ્રયત્નશીલ છે. જીવનની ગુણવત્તાનો ઉપભોગ કરવા માટે વિકાસના સંસાધનોનો દુરુપયોગ કરવા માંડ્યો છે. વિકાસનો ઉદ્દેશ્ય મનુષ્યના ઉચ્ચ જીવન હેતુ શિક્ષણ, પોષણ, સ્વાસ્થ્ય, આવાસ તથા મનોરંજનની સુવિધાઓને ઉપલબ્ધ કરવાનો છે. વિકાસનો અર્થ માત્ર ભૌતિક વિકાસ સાથે સુધીજ સિમિત નથી પરંતુ વ્યક્તિના સામાજિક નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે પણ છે.

આ સમગ્ર પરિપ્રેક્ષ્યમાં માનવીની આવશ્યકતાઓ અને વધતી જનસંખ્યાઓની જરૂરતોને પૂરી કરવા માટે પ્રકૃતિક સંસાધનોનું દોહન અને એનું આર્થિક મહત્વની વસ્તુઓમાં રૂપાંતરણ આવશ્યક છે. કેમકે પ્રાકૃતિક સંસાધન પૂર્ણ અને અપૂર્ણ બંને પ્રકારના હોય છે. એટલે કે જે વસ્તુઓ અથવા સંસાધન અપૂર્ણ છે એના દોહન અને ઉપભોગમાં સાવધાની રાખવાની આવશ્યકતા છે. જેનાથી વિકાસ અને પર્યાવરણીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સતત વિકાસના રૂપમાં નિરૂપિત કરવામાં આવ્યું છે. - “એવો વિકાસ જે ભાવી પેઢીની પોતાની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવાના સામર્થ્યને સંકટમાં નાંખ્યા વિના વર્તમાન પેઢીની આવશ્યકતાઓને પૂર્ણ કરે છે.” એટલા માટે સતત વિકાસ, સમાનતા, સામાજિક ન્યાય, કુશળ આર્થિક પ્રણાલી અને રિત-રિવાજોને પહેલેથીજ માનીને ચાલવું. શતત વિકાસની આ પ્રક્રિયા હવે સર્વસામાન્ય બની ગઈ છે.

મનુષ્ય પોતાની વધતી જનસંખ્યાના પોષણ, નિવાસ અને આવશ્યકતાઓને પૂરી કરવા માટે જંગલો નાશ કરવા એ તેમની જરૂરીયાત બની ગઈ છે. આજે એ સ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે મનુષ્યની વિકાસજન્ય આવશ્યકતાઓથી જંગલ, વન્ય પ્રાણીઓ અને સમગ્ર જૈવ-વિવિધતાને કેવળ ખતરો ઊભો થયો છે, પરંતુ પ્રાકૃતિક સંસાધનો ઝડપથી નાશ પામશે તેવો ખતરો પણ વધી રહ્યો છે. વધારે પડતા ઔદ્યોગિક વિકાસથી પ્રાકૃતિક સંસાધનો જેવા કે જળ, જમીન, અને વાયુ વગેરેના પ્રદૂષણની સમસ્યાઓ જટિલ બનતી જાય છે. માનવએ ભૌતિક ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ કરીને જૈવ

વૈવિધ્યતાના ચક્રમાં એક વિશેષ પ્રકારની કૃત્રિમતા દાખલ કરી દીધી છે કે જે ધીરે ધીરે એક કૃત્રિમ પરિવેશનું નિર્માણ કરી રહી છે. માનવ નિર્મિત આ પરિવેશ એને પ્રકૃતિથી દૂર ધકેલતા જાય છે.

વિશ્વ પર્યાવરણ અને વિકાસ આયોગ [World Commission On Environment and Development] :

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર દ્વારા ૧૯૮૭ માં પર્યાવરણ અને વિકાસ પર વિશ્વ આયોગ [WCED] ની રચના કરવામાં આવી. આ આયોગનો ઉદ્દેશ્ય વિકાસની પરિસ્થિતિ જાળવી રાખવી તથા વિસ્તાર આપવા હેતુ નિતિઓ અને કાર્યક્રમો સંબંધી ઊપાયો બતાવવાનો હતો. આ આયોગના અધ્યક્ષ નોર્વેના પ્રધાનમંત્રી મિસ ગ્રો હાર્લેમ બ્રંટલેન્ડ [Ms. Grow Harlem Bruntland] હતી. આયોગના રિપોર્ટમાં ઉલ્લેખનીય હકીકત સતત વિકાસની વૃદ્ધિભૂમિ છે. આ રિપોર્ટ ‘અવર કોમન ફ્યુચર’ ના નામયથી ૧૯૮૭માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. આ રિપોર્ટમાં સતત વિકાસને નીચેના શબ્દોમાં પરિભાષિત કરવામાં આવ્યા છે. - “માનવ પ્રગતિના માર્ગે જે વર્તમાન પેઢીઓને એમની જરૂરીયાતો પૂરી કરવા યોગ્ય ક્ષમતાથી સમાધાન કર્યા વગર પૂરી કરે તે સતત વિકાસ છે.”

આ આયોગે પોતાના રિપોર્ટમાં નીચેની મુખ્ય નિતિનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૧. વસ્તી વૃદ્ધિના દરને રોકવામાં આવે અને પરિવારના કલ્યાણ હેતુ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તથા આર્થિક પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે.

૨. પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કૃષિ ટેકનોલોજીને મહત્વ આપવામાં આવે.

૩. આરક્ષિત વિસ્તારોના નેટવર્કને મહત્વ આપવામાં આવે તથા વિભિન્ન પ્રજાતિઓ અને પરિસ્થિતિ તેમના સંરક્ષણ હેતુ આંતર રાષ્ટ્રીય ઉપાય આપવામાં આવે.

૪. વિજળી વપરાશના નિયમો બદલવામાં આવે અને પુનઃચક્રિત ઉર્જાના સ્ત્રોતોનો તુરંતજ વિકાસ કરવામાં આવે.

૫. એવી આદ્યોગિક ઉત્પાદનની ધધ્ધતિનો વિકાસ કરવામાં જે

ઉચ્ચ ઉત્પાદકતા, ઉન્નત કૌશલ્ય અને ઓછા પ્રદૂષણ વાળી હોય.

૬. શહેરીકરણની પ્રક્રિયાના માર્ગદર્શન હેતુ એવી રણનિતિનો વિકાસ કરવામાં આવે જે મોટા શહેરી કેન્દ્રોના દબાણોને ઓછા કરે અને ગ્રામિણ પૃષ્ઠ પ્રદેશોને નાના નગરો અને કચ્છાઓને એકીકૃત કરતા તેમનો વિકાસ કરે.

વિકાસનો પર્યાવરણીય પ્રભાવ [Environment Impacts Of Development]:

માનવીની ખુશી માટે વિકાસ જરૂરી છે. કૃષિ, સંચાર, ઉદ્યોગ, સિંચાઈ, ઊર્જા, ઉત્પાદન અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વગેરે મુખ્ય ગતિ વિધિઓ છે જે ભૌતિક વિકાસને વેગ આપે છે. આ વિકાસ ગતિ વિધિઓના પર્યાવરણીય પભાવોનું મુલ્યાંકન કરવું આવશ્યક છે. કેમકે પર્યાવરણીય નાશનો આની સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. એટલા માટે વર્તમાનામાં વિકાસ પરિયોજનાઓથી જળ, ભૂમિ અને વાયુ વગેરે પ્રદૂષણની સમસ્યાઓ વધી ગઈ છે. જંગલ વિનાશ અને જૈવવિવિધતાને નુકશાન, વનસ્પતિઓનો નાશ, જમીનના ધોવાણની સમસ્યાઓમાં વૃદ્ધિના કારણે પણ ઘણી ગુના વૃદ્ધિ થઈ છે.

અહિંયા કેટલીક મુખ્ય વિકાસ ગતિ વિધિઓ અને એમના પર્યાવરણીય પ્રભાવોને પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

કૃષિ વિકાસ [Agricultural Development]:

વધતી જતી માટે ખાદ્ય પદાર્થોની જરૂરીયાત હેતુ કૃષિ વિકાસ આવશ્યક છે. વિશ્વ વ્યાપી વધતી ખાદ્યપદાર્થોની માંગને બે પ્રકારની પૂરી કરી શકાય છે. સઘલ ક્ષેત્રોમાં વૃદ્ધિ કરીને અને ઉચ્ચ ઉત્પાદક બિયારણને વાવીને.

ઉચ્ચ ઉત્પાદકતા વાળા બિયારણને વાવવાથી વિશ્વના પ્રમુખ ક્ષેત્રોમાં કૃષિ ક્રાંતિને બળ મળ્યું પરંતુ કૃષિ જૈવ વિવિધતા સામે ખતરો ઉભો થઈ ગયો. વિભિન્ન દેશોમાં સ્વદેશી બિયારણની પ્રજાતિ તૈયાર કરવામાં આવી રહી છે.

નદી બંધ યોજના [River valley Projects]:

નદી બંધ પરિયોજનાઓનો પ્રારંભ સૌ પ્રથમ અમેરીકામાં કરવામાં આવ્યો. નદી બંધ પરિયોજનાઓથી સિંચાઈના હેતુ જળ, જળ વિદ્યુત અને જળની પર્તિ માટે નિશ્ચિત સહાયતા મળી છે. પરંતુ વિશાળ નદી બંધ યોજનાઓથી પર્યાવરણીય સંતુલનને ક્ષતિ પહોંચી છે. આ યોજનાઓથી પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ તંત્ર નષ્ટ થયું, જૈવ વિવિધતાનો નાશ, વન્યજીવનનો વિનાશ અને ભૂમિ વિનાશની સમસ્યાઓ વધી છે. આમ, વિશ્વ ભરમાં નદી બંધ યોજનાઓના વિસ્તારના રોકવા માટે પર્યાવરણવાદીઓ વિરોધ કરી રહ્યા છે.

ઉત્ખનન યોજના [Mining Projects]:

પૃથ્વિના પેટાળમાં અપાર ખનિજ સંપતિ છૂપાયેલી છે. જેના ઉત્ખનન હેતુ વિશ્વભરમાં અનેક યોજનાઓ ચાલી રહી છે. કોલસા, અબ્રક, ચૂનો, ખનિજ તેલ વગેરે સિવાય વિભિન્ન ધાતુઓના ઉત્ખનનથી અનેક પર્યાવરણીય પ્રભાવ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યા છે. જેને સંક્ષેપમાં નિચે મુજબ સમજી શકાય છે.

૧. ભૂમિ વિનાશ
૨. ભૂગર્ભ અને ભૂગર્ભ જળનું પ્રદૂષણ
૩. વાયુ પ્રદૂષણ
૪. જંગલ વિનાશ અને વન્યજીવન પ્રકૃતિની ક્ષતિ
૫. ઐતિહાસિક તથા ધાર્મિક સ્મારકો અને શિલાલેખો ઉપર પ્રભાવ
૬. આદિવાસી લોકો સહિત પ્રભાવિત આબાદીની પુનઃવસવાટની સમસ્યા

ઉત્ખનનનું કાર્ય મુખ્ય રૂપથી ખુલ્લું [Open] હોય છે જે એ ક્ષેત્રના ભૂમિ ઉપયોગને પ્રભાવિત કરે છે. એનાથી વનસ્પતિઓના વિકાસ પર નકારાત્મક પ્રભાવ પડે છે. ખનિજ પદાર્થ ભૂગર્ભ અને ભૂગર્ભ જળ સાથે ક્રિયા કરીને તેને દૂષિત અને ક્ષાર વાળું કરી દે છે. જેનાથી જળ સંસાધન પ્રદૂષિત થઈ જાય છે. આવા વિસ્તારોમાં વન વિનાશના કારણે જળ સંચયની પ્રક્રિયાને પણ અસર થાય છે અને પહાડી ક્ષેત્રોમાં વિશેષ રૂપથી ઝરણા અને નાની નદીઓ સુકાઈ જાય છે.

અણુ વિદ્યુત યોજના [Thermal Power Projects]:

વર્તમાન ઔદ્યોગિક યુગમાં ઊર્જા સામાજિક, આર્થિક વિકાસનો આધાર છે. ઊર્જા ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ માટે અનેક પ્રકારની યોજનાઓ ચલાવવામાં આવે છે. જળ વિદ્યુત, પવન વિદ્યુત, પરમાણુ વિદ્યુત અને અણુ વિદ્યુતની પરિયોજનાઓના પોત-પોતાના લાભ અને નુકશાન છે. અણુ વિદ્યુત પ્રાપ્ત થયેલ ખનિજ કોલસાના દહનથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. જેનાથી પર્યાવરણીય પ્રદૂષણ વધે છે.

વાયુ પ્રદૂષણ - વિભિન્ન ગેસ મનુષ્ય તથા વનસ્પતિઓ પર દુરોગામી અસર પહોંચાડે છે.

જળ પ્રદૂષણ - વિદ્યુત મથકમાંથી નિકળેલ પ્રદૂષિત પાણીથી પાણીના સ્ત્રોતો પ્રદૂષિત થાય છે.

વન વિનાશ - જ્યાં ઊર્જા મથક લગાવવામાં આવે છે ત્યાં જંગલોને ક્ષતિ પહોંચે છે.

ભૂમિ ક્ષય - વિદ્યુત મથકોના આસપાસની ભૂમિ પ્રદૂષિત થઈ જાય છે.

વાહન વ્યવહાર અને સંચાર [Transportation & Communication]:

વાહન વ્યવહાર અને સંચાર માધ્યમોથી જ્યાં સમયની બચત અને દૂરના ક્ષેત્રોમાં સંપર્કની સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યાં એનાથીજ પર્યાવરણીય સમસ્યાઓને બળ મળ્યું છે. રસ્તાઓ, ટેલીફોન, વિદ્યુત થાંભલાઓને કારણે મોટી સંખ્યામાં ભૂમિ બરબાદ થઈ જાય છે. મોટા નગરોમાં હવા પ્રદૂષણનું મુખ્યત્વે કારણ વાહન વ્યવહાર છે. વાહનોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થવાના કારણે અવાજ અને ઘોંઘાટની સમસ્યાથી કેટલાક ગુનાઓમાં પણ વૃદ્ધિ થઈ છે. અને વાહનોને કારણે ગીચતા વધી છે.

ઔદ્યોગિક પરિયોજના [Industrial Projects]:

ઔદ્યોગિક વિકાસ હેતુ પ્રત્યેક દેશ પોતાના સંસાધનોને વધારે માત્રામાં દોહન કરી રહ્યા છે જેનાથી પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ વધારે જટિલ થઈ રહી છે. હવા, ભૂમિ તેમજ જળ પ્રદૂષણ, દૂષિત ઔદ્યોગિક કચરાનું વિસર્જન અને સ્ત્રાવોના પ્રબંધની સમસ્યા શહેરી જીવનને પ્રભાવિત કરે છે. આના સિવાય આયોજન વગરના ઔદ્યોગિકરણથી સામાજિક પ્રદૂષણ, રહેઠાણની સમસ્યા અને ગુનાઓમાં પણ વધારો થઈ રહ્યો છે. અને હવે વિકસીત દેશોમાં નવી ઔદ્યોગિક પરિયોજનાઓના પર્યાવરણીય મૂલ્યાંકન દ્વારા ઘાતક પર્યાવરણીય પ્રભાવોને ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવી રહ્યો છે. પરંતુ તેને પૂરી રીતે નાબૂદ કરવું એ સંભવ નથી.

શહેરી અને ગ્રામિણ વિસ્તાર માં રહીને સ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતી બહેનોનો અર્થિક ક્ષેત્રે મહિલા સશક્તિકરણ માટેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

આ પેપર બહેનોના અર્થિક સશક્તિકરણ ઉપર પ્રકાશ પડે છે. અહીં અમે સ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતી જુદી જુદી કોલેજની ૨૦૫ બહેનો પસંદ કરેલ છે. જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારની ૫૯ અને શહેરી વિસ્તારની ૧૪૬ બહેનો પસંદ કરવામાં આવી છે. તથા અમે આંકડાશાસ્ત્રીય કસોટી ટી-ટેસ્ટ પસંદ કરેલ છે. જેથી સચોટ મુલ્યાંકન થઈ શકે જેનું તારણ અવ્યુ છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારની સ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતી બહેનો કરતા શહેરી વિસ્તારની સ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતી બહેનો નું આર્થિક ક્ષેત્રે સશક્તિકરણ શક્તિ વધુ છે.

ડો. હેમાંગી ડી. મહેતા* અને ડો. દક્ષાબેન એન. મહેતા**

પ્રસ્તાવના :

મહિલા સશક્તિકરણનો હેતુ આધ્યાત્મિક, રાજકીય, સામજિક અને આર્થિક રીતે મહીલાને સશક્ત કરવાના સંદર્ભે છે. આજે સમાજમાં મહિલા નું સ્થાન પુરૂષ સમોવડુ ગણવામાં આવે છે. બંને ને કામના કલાકો મુજબ સમાન વેતન આપવામાં આવે છે. આના માટે નાં કાયદા પણ અમલમાં આવેલ છે. હજુ પણ ઘણી જગ્યાએ સ્ત્રીઓને અન્યાય થતો જોવા મળે છે. આવી ન બને તે માટે સ્ત્રીએ જ પોતે જ જાગૃત બનવું પડશે. આમાં જો સ્ત્રી પોતે જ પગભર હશે તો તે કોઈના પર આધારીત જીવન જીવવાને બદલે સ્વતંત્ર જીવન જીવી શકે છે. આ માટે તેને થોડી ક્ષમતા કેળવવી જોઈએ જેમાં નચેની ક્ષમતાઓનો સમાવેશ થાય છે.

- પોતાની નિર્ણય ક્ષમતા હોવી.
- યોગ્ય નિર્ણય લેવા માટે માહિતી અને સ્ત્રોતની પ્રાપ્યતા.
- વિકલ્પોન શ્રેણીની પ્રાપ્યતા જેમાંથી વ્યક્તિ પસંદગી કરી શકે (માત્ર હા કે ના અથવા નહીં).
- એકથી વધુ વ્યક્તિઓ જ્યારે નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સામેલ હોય ત્યારે તેમની દૃઢતા.
- બદલાવ લાવવા માટે પોતાની ક્ષમતા માટે સકારાત્મક વિચાર.
- વ્યક્તિગત અને જુથશક્તિ વધારવા માટે શિખવાનું કૌશલ્ય.
- લોકશાહીનાં આધાર પર લોકોનાં વલણ બદલવાની ક્ષમતા.
- વિકાસની પ્રક્રિયા અને બદલાવવામાં સામેલ થવું
- ભયમાંથી બહાર આવવું અને પોતાની છબી સુધારવી.

ભારતમાં મહિલાઓની પરિસ્થિતિ :

ભારતમાં મહિલાઓ હવે દરેક પ્રવૃત્તિ જેવીકે શિક્ષણ, રાજકારણ, મિડીયા, કળા અને સંસ્કૃતિ, સેવાના ક્ષેત્રોમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનાં ક્ષેત્રો વગેરેમાં ભાગીદારી કરે છે.

ભારતનું બંધારણ દરેક ભારતીય મહિલાને સમાનતાનાં હકક (કલમ ૧૪) ખાત્રી આપે છે. કોઈ ભેદભાવ નહીં (કલમ ૧૫(૧)) તકની સમાનતા (કલમ ૧૬) સમાન કાર્ય માટે સમાન વળતર (કલમ ૩૯(૬)) રાજ્ય મહિલા અને બાળકો માટે વિશેષ જોગવાઈઓ ઘડવા માટે નાં હકક આપે છે. (કલમ ૧૫(૩)) મહિલાની ગરીબાને ઠેસ પહોંચતા કાર્યો પર નજર (કલમ ૧૫(અ)(ઈ)) રાજ્ય ધ્વારા માતૃત્વમાં રાહતો (કલમ ૪૨) માટે ન્યાય અને માનવિય પરિસ્થિતિ મુજબ કામ માટે જોગવાઈની પરવાનગી આપે છે.

૧૯૭૦નાં દાયકાનાં અંતથી ભારતમાં મહિલા વાદી યળવળે વેગ પકડ્યો મહિલા કાર્યકરો, સ્ત્રી ભૂણ હત્યા, લીગભેદ, મહિલા સ્વાસ્થ્ય અને મહિલા નિરક્ષરતા વગેરે સમસ્યાઓ પર એકરૂપ થઈ તેને નિવારણ માટેના પગલા લેવા.

ભારત માં દારૂને હંમેશા મહિલા પર થતી હિંસા સાથે સાંકળવામાં આવે છે. ઘણા બધા મહિલા જૂથોએ દારૂબંધિ યળવળો આંદ્ર પ્રદેશ, હિમાચલ પ્રદેશ, હરિયાણા, ઓરીસ્સા, મધ્ય પ્રદેશ અને અન્ય રાજ્યોમાં ઉભી કરી. ઘણી ભારતીય મુસ્લીમ મહિલાઓએ શરીયત કાયદા અનુસાર ધાર્મિક નેતાઓને મહિલા અધિકારની સમજ પર પ્રશ્નો કર્યા અને ત્રણ વખત તલાક કહેવાની બાબતને વખોડી.

૧૯૯૦નાં દાયકામાં વિદેશથી આવતા ભંડોળોએ મહિલા કેન્સળીય નવી સ્વેચ્છીક સંસ્થાઓને જન્મ આપ્યો સ્વ સહાય જૂથો અને સ્વાશ્રયિ મહિલા સેવા સંઘ એ ભારતમાં મહિલાઓના હકક માટે ખુબજ મહત્વની ભુમિકા ભજવી.

ભારત સરકારે વર્ષ ૨૦૦૧ ને મહિલા સશક્તિકરણ વર્ષ તરકે જાહેર કર્યું મહિલા સશક્તિકરણની રષ્ટ્રીય નીતી ૨૦૦૧ માં પસાર કરવામાં આવી. ભારત સરકાર ધ્વારા ૮ માર્ચ ૨૦૧૦

શ્રીમતી સદગુણા સી.યુ. શાહ હોમ સાયન્સ કોલેજ. વઢવાણ જી. સુરેન્દ્રનગર (ગુજરાત)

માનેશનલ મિશન ફોર એમ્પાવરમેન્ટ ઓફ વુમનના પાયા નંખાયા જેનો હેતુ હતો મહિલા માટે સંકલિત વિકાસ પ્રક્રિયાને વેગ અપવો. તો આપણે અહિંયા અર્થિક ક્ષેત્રે મહિલાઓ પર થયેલું સંશોધન જોઈએ જે નિચે મુજબ છે.

સંદર્ભ :

(૧) એમનેસ્ટી "ઈન્ટરનેશનલ એમ્પાવર મેન્ટ ઓફ વુમન" ૨૦૦૮

(૨) બરનેટ ઈ. એચ. "ધ ડેવલોપમેન્ટ ઓફ પર્સનલ પાવર ઓફ વુમન" ૧૯૯૧

(૩) બાટલવાલા. એસ. "એમ્પાવર મેન્ટ વુમન

ઈન સાઉથ એશિયા"

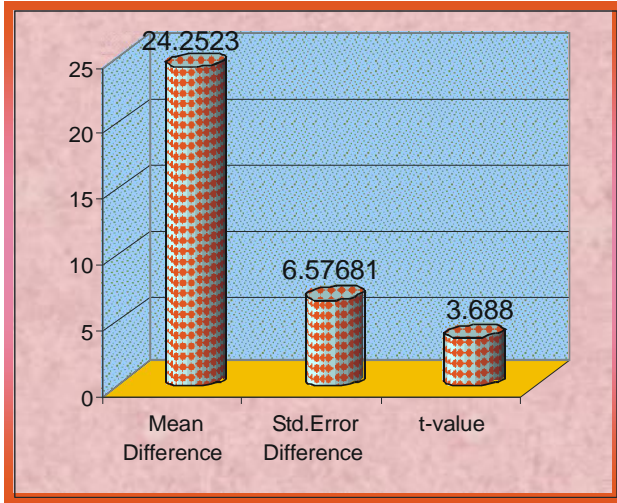
(૪) દેસાઈ એ. આર. "વુમન્સ મુવમેન્ટ ઈન ઈન્ડિયા એન્ડ એસેસમેન્ટ ઈકોનોમિક એન્ડ પોલિટીકલ" ૧૯૮૫

(૫) દેવદાસ. રાજામલ પી. "સ્ટેટ્સ ઓફ વુમન ઈન ઈન્ડિયા" ૧૯૮૬

આંકડાશાસ્ત્રીય કસોટી

	વિસ્તાર	સંખ્યા	મીન	સ્ટા.ડેવિયેશન	સ્ટા.એરર મીન
આર્થિક સશક્તિકરણ	શહેરી	૧૪૬	૨૫૨.૪૭૨૬	૫૬.૧૧૪૮૩	૪.૬૪૪૧૦
	ગ્રામિણ	૫૯	૨૨૮.૨૨૦૩	૩૫.૭૭૦૩૭	૪.૬૫૬૯૧
સ્વતંત્ર નમુના કસોટી					
આર્થિક સશક્તિકરણ	ડીએફ	મીન ડીફરન્સ		સ્ટા.એરર ડીફરન્સ	ટી.વેલ્યુ
	૧૬૫.૩૨૩	૨૪.૨૫૨૨૬		૬.૫૭૬૮૧	૩.૬૮૮

ટી- વેલ્યુ ૦.૦૧ માપદંડે સાર્થક છે.

ઉપરના ટેબલમાં શહેરી વિસ્તારનો મિન ૨૫૨.૪૭૨૬ અને ગ્રામિણ વિસ્તારનો મિન ૨૨૮.૨૨૦૩ છે. સ્ટાન્ડર્ડ ડેવિએશન શહેરી વિસ્તારની બહેનોનું ૪.૬૪૪૧૦ અને ગ્રામિણ વિસ્તારની બહેનો ૪.૬૫૬૯૧ તથા મિન ડિફરન્સ ૨૪.૨૫૨૨૬ છે. જે શહેરી વિસ્તારની બહેનોના તરફેણમાં છે. અને. સ્ટાન્ડર્ડ એરર ડિફરન્સ ૬.૫૭૬૮૧ છે. તથા ટી- વેલ્યુ ૩.૬૮૮ દર્શાવે છે જે ૦.૦૧ માપદંડે સાર્થક છે.

ઉપરના ગ્રાફમાં તમે મીન ડીફરન્સ, સ્ટાન્ડર્ડ એરર ડીફરન્સ તથા ટી-વેલ્યુ જોઈ શકો છો.

મુલ્યાંકન :

સ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતી જુદી જુદી કોલેજની ૨૦૫ બહેનો પસંદ કરેલ છે. જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારની ૫૯ અને શહેરી વિસ્તારની ૧૪૬ બહેનો પસંદ કરવામાં આવી છે. તથા અમે આંકડાશાસ્ત્રીય કસોટી ટી-ટેસ્ટ પસંદ કરેલ છે. જેથી સચોટ મુલ્યાંકન થઈ શકે જેનું તારણ આવ્યું છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારની સ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતી બહેનો કરતા શહેરી વિસ્તારની સ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતી બહેનોનું આર્થિક ક્ષેત્રે સશક્તિકરણ શકિત વધુ છે.

કર્મચારીઓનો માસિક આવક તેમજ શૈક્ષણિક લાયકાતના સંદર્ભમાં વ્યવસાયિક મનોભાર

પ્રસ્તુત સંશોધનનો હેતુ ઘડિયાળના કારખાનામાં કામ કરતાં ત્રીજા વર્ગના કર્મચારીઓની માસિક આવક અને શૈક્ષણિક લાયકાતના સંદર્ભમાં વ્યવસાયિક મનોભાર માપન અંગેનો હતો. અભ્યાસના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને મોરબી શહેરના 'અજંતા' અને 'સમય' એવા બે દેશ-વિદેશમાં વિખ્યાત યુનિટમાંથી કુલ ૨૪૦ કર્મચારીઓની યદ્દૃષ્ટ રીતે પસંદગી કરવામાં આવી હતી. તેમાં પુરુષ કર્મચારીઓ તથા સ્ત્રી કર્મચારીઓ અનુક્રમે ૧૨૦-૧૨૦ સમાવિષ્ટ થયા હતા. કર્મચારીઓ અંગે માહિતી મેળવવા માટે વ્યક્તિગત માહિતીપત્રક તેમજ શ્રીવાસ્તવ અને સિંઘ (૧૯૮૧) રચિત વ્યવસાયિક મનોભાર તુલાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અભ્યાસના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે એકમાર્ગીય વિચરણ પૃથ્થકરણ (ANOVA) તેમજ યતુર્થક વિચલનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તારણો દર્શાવે છે કે માસિક આવકની તેમજ શૈક્ષણિક લાયકાતની કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભાર પર સાર્થક અસર જોવા મળી હતી.

ડૉ. પલ્લવી આર. ચૌહાણ

પ્રસ્તાવના :

માનવી જરૂરિયાતનું પોટલું છે. જરૂરિયાતના સંતોષ અર્થે તે અર્થોપાજનની પ્રવૃત્તિ માટે કોઈને કોઈ કાર્યમાં જોડાય છે. કર્મચારી જ્યારે કાર્ય કે સંગઠનમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે પોતાની સાથે પોતાની લાગણી, આવેગ તેમજ મનોભાવોને પણ લાવે છે. કર્મચારીઓની દરેક જરૂરિયાત ન સંતોષાય અથવા તો જરૂરિયાત સંતોષવામાં વિઘ્ન ઉભા થાય ત્યારે તે એક પ્રકારની તાણ અનુભવે છે. તેમની આવા પ્રકારની તાણ તેમના જીવનના અન્ય કેટલાક પાસા પર નિષેધક અસર પહોંચાડી શકે છે. જેઈમ્સ કહે છે કે “ મનની દ્વિધાવાળી વ્યક્તિ દરેક રીતે અસ્થિર હોય છે. તેના નિર્ણયો, વિચારો અને અભિપ્રાયો વધુ અસ્થિર હોય છે”.

કર્મચારીઓની ખેંચ કે તાણ ને ઔદ્યોગિક મનોવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં વ્યસાયિક મનોભાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મનોભાર બહુશાસ્ત્રીય ખ્યાલ હોવાથી દરેક વિદ્યાશાખાઓ પોત-પોતાના દ્રષ્ટિકોણથી વ્યાખ્યા આપે છે. જો કે મનોભાર વ્યક્તિ કેન્દ્રિત છે. શ્રીફ (૧૯૭૪) ના મત મુજબ મનોભારને એવા વાતાવરણીય પરિબલો સાથે સંબંધ છે, જે અસ્વસ્થ વ્યક્તિગત પ્રતિક્રિયાઓ ઉદ્દીપ્ત કરે છે. ક્યારેક ઘટનાનું પ્રત્યક્ષીકરણ પણ કર્મચારીઓમાં મનોભાર ઉત્પન્ન કરવામાં જવાબદાર હોય શકે. મેકકાર્થી (૧૯૮૭) ના દર્શાવ્યા મુજબ કર્મચારીઓમાં વ્યવસાય અંગેનો મનોભાર તેમના સામાજિક જીવન ઉપરાંત સંસ્થાના ઉત્પાદન પર પણ અસર કરે છે. મેકગ્રોથ (૧૯૭૬) ના સંશોધન પ્રમાણે કાર્યનો પ્રકાર, ભૂમિકાનો પ્રકાર, વર્તનભાત, શારીરિક બાંધો, સામાજિક વાતાવરણ, સહવ્યવસાયી વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વ લક્ષણો, કાર્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થતી આવક વગેરે મનોભાર ઉત્પન્ન કરનારા મહત્વના કારણો છે.

માર્ગોલિસ અને કોસ (૧૯૭૪) જણાવે છે કે મનોભાર એટલે એવી સ્થિતિ જેમાં કોઈ એક પરિબલ કે પરિબલોનું સંયોજન કાર્ય

દરમ્યાન કર્મચારી સાથે આંતરક્રિયા કરી તેની મનોવૈજ્ઞાનિક અને શારીરિક સમતુલામાં ભંગાણ સર્જે છે. અહીં ત્રિવેદી (૧૯૮૮) નું મંતવ્ય નોંધનીય છે કે મનોભારનાં વાર્તાનિક પરિણામોમાં અતિશય ધૂમ્રપાન, મદ્યપાન, ઔષધ, વ્યસન, અકસ્માતો, આવેગ અસ્થિરતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કર્મચારીઓમાં મનોભાર ઉત્પન્ન કરનારા અનેકવિધ પરિબલો હોઈ શકે. અર્થોપાજનની પ્રવૃત્તિમાં સહેજ પણ ઉણપ આવવાથી માણસના જીવનમાં ઉચલપાથલ થઈ જતી હોવાથી ખાસ આ માસિક આવકનું પાસુ અહીં લક્ષમાં લેવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત કર્મચારીઓની શૈક્ષણિક લાયકાતને પણ સ્વતંત્ર ચલ તરીકે લઈ અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. આમ, પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ તો કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભાર પર માસિક આવક અને શૈક્ષણિક લાયકાતની અસર માપન અંગેનો હતો.

હેતુ :

(૧) વિવિધ માસિક આવક ધરાવતા (અતિ અલ્પ આવક, અલ્પ આવક, સામાન્ય આવક અને સારી આવક) કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારના પ્રાપ્તકોમાં તફાવત છે કે કેમ તેના અંગે જાણકારી મેળવવી.

(૨) વિવિધ શૈક્ષણિક લાયકાત (અશિક્ષિત, અલ્પ શિક્ષિત, સામાન્ય શિક્ષિત) કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારના પ્રાપ્તકોમાં તફાવત છે કે કેમ તેના અંગે જાણકારી મેળવવી.

પદ્ધતિ :

નમૂનો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ ઘડિયાળના કારખાનામાં કામ કરતાં કર્મચારીઓમાં માસિક આવક અને શૈક્ષણિક લાયકાતના સંદર્ભમાં વ્યવસાયિક મનોભારના માપન અંગેનો હોવાથી હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે મોરબી શહેરના 'અજંતા' અને 'સમય' એમ બે યુનિટની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને પુરુષો અને સ્ત્રી કર્મચારી

બંનેની અનુક્રમે ૧૨૦-૧૨૦ ની એમ કુલ ૨૪૦ ની એકી-બેકી (even-odd) પદ્ધતિથી યદ્યચ્છ રીતે પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

સાધનો :

(૧) વ્યક્તિગત માહિતીપત્રક :

અભ્યાસના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યક્તિગત માહિતી પત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં કર્મચારીઓની જાતિ, શિક્ષણ, માસિક આવક, શૈક્ષણિક લાયકાત વગેરે અંગે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી.

(૨) વ્યવસાયિક મનોભાર તુલા :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વ્યવસાયિક મનોભારનાં માપન માટે શ્રીવાસ્તવ અને સિંઘ (૧૯૮૧) રચિત વ્યવસાયિક મનોભાર તુલા અને સંશોધક દ્વારા કરેલ તેના ગુજરાતી રૂપાંતરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ મનોભાર તુલા જે-તે સંસ્થામાં વ્યક્તિ કેટલો વ્યવસાયિક મનોભાર અનુભવે છે તેનું માપ આપે છે. આ તુલામાં કુલ ૪૬ વિગતો છે. જેમાં ૨૮ વિગતો વિધાયક સ્વરૂપની છે, જ્યારે ૧૮ વિગતો નિષેધક સ્વરૂપની છે. આ વિગતોના ગુણાંકન માટે લિકર્ટ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિધાયક વિગતો માટે ૫, ૪, ૩, ૨ અને ૧ એમ ગુણાંકન કરવામાં આવે છે. જ્યારે નિષેધક સ્વરૂપની વિગતો માટે ૧, ૨, ૩, ૪, અને ૫ એમ ગુણાંકન કરવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત તુલાના રચયિતાએ દર્શાવેલ સમગ્ર તુલાની વિશ્વસનિયતા અર્ધવિચ્છેદન પદ્ધતિથી અને કોનબ્રેકની પદ્ધતિથી શોધવમાં આવી હતી. તે વિશ્વાસનિયતા આંક અનુક્રમે ૦.૮૪ અને ૦.૮૦ જેવા મળ્યો હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસકે ગુજરાતી રૂપાંતર કરેલ તુલાની ૧૦૦ પ્રયોગપાત્રના નમૂનાં પર કસોટી પુનઃકસોટીની પદ્ધતિથી વિશ્વસનિયતા આંક ૦.૮૮ જેવા મળ્યો હતો.

આંકડાશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિઓ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસના વિવિધ હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે ચતુર્થક વિચલન તેમજ એકમાર્ગીય વિચારણ પૃથ્થકરણનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

પરિણામની ચર્ચા :

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ ઘડિયાળના કારખાનામાં કામ કરતા ત્રીજા વર્ગના કર્મચારીઓની માસિક આવક અને શૈક્ષણિક લાયકાતના સંદર્ભમાં વ્યવસાયિક મનોભાર માપન અંગેનો હતો.

અહીં સ્વતંત્ર ચલ માસિક આવકના વિભાજન માટે ચતુર્થક વિચલન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમા મુખ્યત્વે ઊ_૧, ઊ_૨ અને સરાસરી કિંમતનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ઊ_૧ થી નીચેના પ્રાપ્તાંકોને એટલે કે રૂ. ૨૦૩૯ થી રૂ. ૩૭૧૪ ને અલ્પ આવક, સરાસરી અને તેથી ઉપરના પણ ઊ_૧ થી નીચેનાં પ્રાપ્તાંકો એટલે કે રૂ. ૩૭૧૫ થી ૪૭૦૦ ને સામાન્ય આવક તેમજ ઊ_૨ ઉપરના પ્રાપ્તાંકો એટલે કે રૂ. ૪૭૦૦ થી વધારેને સારી આવક એમ વર્ગીકૃત કરવામાં આવી હતી. ચતુર્થક વિચલનના ઉપયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાપ્તાંકો કોષ્ટક નં. ૧ માં જોઈ શકાય છે.

માસિક આવકનાં સંદર્ભમાં કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારની સરાસરી કોષ્ટક નં. ૧ પર દ્રષ્ટિપાત કરતાં અતિ અલ્પ આવક, અલ્પ આવક, સામાન્ય તેમજ વધુ આવક ધરાવનાર કર્મચારીઓની સરાસરી અનુક્રમે ૧૪૨.૪૨ ૧૩૯.૬૩, ૧૩૩.૩૨ ૧૨૩.૬૨ જેવા મળે છે. જે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે કર્મચારીઓની આવક જેમ-જેમ વધે છે, તેમ તેઓમા વ્યવસાયિક મનોભારનું પ્રમાણ

કોષ્ટક નં. ૧ : ઘડિયાળના કારખાનામાં કામ કરતાં કર્મચારીઓના વિવિધ માસિક આવકના સંદર્ભમાં વ્યવસાયિક મનોભારની સરાસરી (N = 240)

ક્રમ	વિવિધ માસિક આવક	સંખ્યા	વ્યવસાયિક મનોભારની સરાસરી
૧	અતિ અલ્પ આવક	૬૧	૧૪૨.૪૨
૨	અલ્પ આવક	૬૨	૧૩૯.૬૩
૩	સામાન્ય આવક	૭૪	૧૩૩.૩૨
૪	વધુ આવક	૪૩	૧૨૩.૬૨

ઘટતું જાય છે. અતિ અલ્પ આવક ધરાવતા કર્મચારીઓમાં મહત્તમ વ્યવસાયિક મનોભાર જોવા મળ્યો છે, જ્યારે સૌથી વધુ આવક ધરાવતાં કર્મચારીઓમાં લઘુત્તમ વ્યવસાયિક મનોભાર જોવા મળ્યો છે. મધ્યમ આવકવાળા બંને જૂથના કર્મચારીઓ વ્યવસાયિક મનોભાર પણ મધ્યમ પ્રમાણમાં ધરાવતા જેવા મળે છે.

કોષ્ટક નં. ૨ : માસિક આવકના સંદર્ભમાં વ્યવસાયિક મનોભારનું 'એફ' - મૂલ્ય (N = ૨૪૦)

ક્રમ	ચલનનો ઉદ્ભવ	સ્વાતંત્ર્યની માત્રા	વર્ગોનો સરવાળો	વર્ગોનો મધ્યક	એફ-મૂલ્ય
૧	માસિક આવક	૩	૧૩૭૮૫.૫૨	૪૫૯૫.૧૭	
૨	જૂથ અંતર્ગત	૨૩૬	૧૩૮૩૨૯.૨૧	૫૮૬.૧૪	૭.૮૪**
૩	કુલ	૨૩૯	૧૫૨૧૧૪.૭૩		

** ૦.૦૧ કક્ષાએ સાર્થક

કોષ્ટક નં. ૨ પર દ્રષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે માસિક આવકના સંદર્ભમાં કર્મચારીઓનું વ્યવસાયિક મનોભારનું એફ મૂલ્ય ૭.૮૪ પ્રાપ્ત થયું છે, તે ૦.૦૧ કક્ષાએ સાર્થક છે. તેથી કહી શકાય કે વ્યવસાયિક મનોભાર પર માસિક આવકની સાર્થક અસર થાય છે. સ્વતંત્ર ચલોમાં કયા બે જૂથો વચ્ચે સાર્થક તફાવત છે તે જાણવા માટે 'ટી' કિંમત શોધતા જેવા મળ્યું છે કે અતિ અલ્પ આવક અને વધુ આવક ધરાવતા જૂથની સરાસરી વચ્ચેનો તફાવત ૦.૦૧ કક્ષાએ સાર્થક જેવા મળ્યો છે. એટલે કે વ્યવસાયિક મનોભારની બાબતમાં વધુ આવક ધરાવનાર કર્મચારીઓ કરતા અતિ અલ્પ આવક ધરાવનાર કર્મચારીઓમાં વધારે વ્યવસાયિક મનોભાર જોવા મળે છે.

પરિણામ તારણો એ વાતનું સમર્થન પુરુ પાડે છે કે માસિક આવક ની વ્યવસાયિક મનોભાર પર અસર હોય છે. સતત જવાબદારીના બોજ નીચે જીવતો માનવી જ્યારે આર્થિક ઉણપ સતત અનુભવ્યા કરે ત્યારે તેની જરૂરતો વણસંતોષાયેલી રહે છે અને તે સતત ખેંચનો અનુભવ કરે છે. માનવીને પોતાની શારીરિક જરૂરિયાતના સંતોષ ઉપરાંત સામાજિક જરૂરતો જેવી કે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા, ગૌરવ મેળવવા માટે પણ તેનું આર્થિક પાસુ સદ્ધર હોય એ જરૂરી બની ગયું છે. આવક ન થતા વ્યક્તિ સતત માનસિક દબાણ હેઠળ જીવે છે. આ દબાણની અસર તેના વ્યવસાયના ક્ષેત્રોની વિવિધ બાબતોમાં પણ પ્રવેશી શકે જે તેઓમાં વધુ વ્યવસાયિક મનોભાર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ગોપીકુમાર અને અચમ્બા (૧૯૯૩) અને સત્યા ચૌધરી (૧૯૯૮) નો અભ્યાસ આ બાબતને સમર્થન આપે છે.

કોષ્ટક નં. ૩ : શૈક્ષણિક લાયકાતના સંદર્ભમાં વ્યવસાયિક મનોભારની સરાસરી (N = ૨૪૦)

ક્રમ	વિવિધ શૈક્ષણિક લાયકાત	સંખ્યા	વ્યવસાયિક મનોભારની સરાસરી
૧	અશિક્ષિત	૧૦૬	૧૩૮.૧૬
૨	અલ્પશિક્ષિત	૫૩	૧૩૮.૩૮
૩	વધુ શિક્ષિત	૮૧	૧૨૮.૧૧

વિવિધ શૈક્ષણિક લાયકાતના સંદર્ભમાં વ્યવસાયિક મનોભારની સરાસરી અંગેના કોષ્ટક નં. ૩ નું નિરીક્ષણ કરતા જણાય છે કે અશિક્ષિત, અલ્પશિક્ષિત અને વધુ શિક્ષિત કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારની સરાસરી અનુક્રમે ૧૩૮.૧૬, ૧૩૮.૩૮, ૧૨૮.૧૧ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે અશિક્ષિત અને અલ્પ શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતાં કર્મચારીઓમાં વ્યવસાયિક મનોભારનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. જ્યારે વધુ શિક્ષિત કર્મચારીઓમાં વ્યવસાયિક મનોભારનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. જો કે અહીં અશિક્ષિત અને અલ્પ શિક્ષિત કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારના પ્રાપ્તકોના મધ્યકોના મધ્યકોમાં નહિવત્ તફાવત જોવા મળ્યો છે. પરંતુ વધુ શિક્ષિત કર્મચારીઓ અન્ય જૂથના કર્મચારીઓ કરતા ઓછો મનોભાર અનુભવે છે, તેમ સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે.

કોષ્ટક નં. ૪ : શૈક્ષણિક લાયકાતના સંદર્ભમાં વ્યવસાયિક { ~~XXXXXXXXXX~~ } (N = ૨૪૦)

ક્રમ	ચલનનો ઉદ્ભવ	સ્વાતંત્ર્યની માત્રા	વર્ગોનો સરવાળો	વર્ગોનો મધ્યક	એફ-મૂલ્ય
૧	શૈક્ષણિક લાયકાત	૨	૬૬૩૮.૧૭	૩૩૧૯.૫૮	
૨	જૂથ અંતર્ગત	૨૩૭	૬૩૦૭૭.૭૩	૨૨૬.૧૫	૧૨.૪૬**
૩	કુલ	૨૩૮	૬૮૭૧૬.૦૮		

** ૦.૦૧ કક્ષાએ સાર્થક

કોષ્ટક નં. ૪ પર દ્રષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે શૈક્ષણિક લાયકાતના સંદર્ભમાં કર્મચારીઓનું વ્યવસાયિક મનોભારનું એફ મૂલ્ય ૧૨.૪૬ પ્રાપ્ત થયું છે. તે ૦.૦૧ કક્ષાએ સાર્થકતા સૂચવે છે.

પરિણામના તારણો મુન્ડે (૧૯૮૮) ના અભ્યાસના તારણો સમર્થન પુરુ પાડે છે. અહીં સ્પષ્ટપણે કહી શકાય કે શિક્ષણની અસર મનુષ્યના જીવન પર પડ્યા વગર રહેતી નથી. સામાન્ય રીતે પણ અશિક્ષિત લોકો કરતા શિક્ષિત લોકો વધારે સમાયોજનશીલ હોય છે. તેઓ નવી પરિસ્થિતિ કે યંત્રો-સાધનો સાથે સરળતાથી સમાયોજન સાધી શકતા હોય છે જ્યારે અભણ લોકોને નવી પરિસ્થિતિ કે નવા યંત્રો સાથે અનુકૂલન સાધવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય એવું બની શકે. જેથી તેઓના માટે આવી પરિસ્થિતિ કે કાર્યસ્થળ તેમના મનોભારમાં વધારો કરવા માટે જવાબદાર બનતી હોય એવું માનવા યોગ્ય છે.

તારણો :

(૧) કર્મચારીઓના માસિક આવકના પ્રાપ્તકો પરથી કહી શકાય કે તેઓમાં વ્યવસાયિક મનોભારની બાબતમાં તફાવત જોવા મળે છે. જેમ- જેમ કર્મચારીઓની માસિક આવકમાં વધારો થતો જાય છે, તેમ-તેમ તેઓના વ્યવસાયિક મનોભારમાં ઘટાડો થતો જોવા મળ્યો છે.

(૨) કર્મચારીઓની શૈક્ષણિક લાયકાતના પ્રાપ્તકો પરથી કહી શકાય કે તેઓ વ્યવસાયિક મનોભારની બાબતમાં તફાવત ધરાવે છે. જેમ શિક્ષણનું સ્તર ઊંચું જાય છે, તેમ તેઓના વ્યવસાયિક મનોભારનું ઘટાડાનું સુચન થાય છે.

References :

- (1) Gopi Kumar & Achamba (1983) Quoted from shrivastava A.K. and Krishna, Journal of Psychological Research. Vol. 36. No.- p.p. 52-55.
- (2) Grief (1974) Organizational Behaviour concepts, controversies and Applications, Seventh edition, p.p. 542-543.
- (3) Jemes (1956) Impulse Control, Stress and performance, Indian Journal of Applied Psychology (10), p.p. 32-35.
- (4) Margolish & Crowsh (1974) Organizational Behaviour concepts, controversies and Applications, Seventh edition, p.p. 344-346.
- (5) Mc Growth (1972) Organizational Behaviour concepts, controversies and Applications, Seventh edition, p.p. 610-612.
- (6) Shrivastava A.K. and Singh (1981) Occupational Stress, Third hand book of psychological Instrument, New Delhi.
- (7) ત્રિવેદી, એમ.ડી. અને પારેખ બી. યુ. (૧૯૮૮) શિક્ષણમાં આંકડાશાસ્ત્ર: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.

See The Learning : E-Learning and C-Learning

Twenty years ago, Perryton remarked that, "distance education has managed very well without any theory (1981:33). The same can be said today for e-learning, whether or not it has managed well. In the light of emerging e-learning in today's life conventional learning is seeming to be back lighted. When, new technology arrives, it becomes the centre to all. But, slowly it reaches to all as a part of life. Similarly, in today's education system, e-learning is like new comer, but it could not exist along without coping with e-learning. Both, e-learning and C-learning are incomplete without each other. Focusing on this philosophy, this theme paper discusses the hypotheses, characteristics of E learning. The learning depends on the style of a learner. Hence, both the E-learner and C-learner are differentiated. Also, same discussions are carried out for mentioning the views about effectiveness of E-learning and C-learning and learner's role in E learning. Same challenges for e-learning in the Indian context is given. Hence, this paper provides a platform to seekers who argues on e-learning and C-learning.

NEEPA BHARUCHA

Introuction :

In Higher Education, Virtual Learning Environment is being created world wide. This tendency is increasing day-by-day. This situation is combined with a Management Information System, and it creates Managed Learning Environment, in all dimensions of Higher Education.

Human life is becoming Technology- driven, and there is a mass of people which wonders that teachers will soon become obsolete. But, still, there are too many things that require " Hands on- conventional learning." Both E-learning and C-learning could shake their hands and fulfill the goals of Higher Education. Neither E-learning nor C-learning could be complete without walking to gather. Classrooms are teacher-driven, whereas an e-learning course is student driven. In the classroom it is easy to be teacher- driven, but in the e-learning course, it is up to the student to learn the material.

There is a middle ground in the classroom versus e-learning, which is called blended learning. It takes the best of the both worlds and puts them together. Blended learning is the ideal learning process, where the learners complete an online course to gain knowledge in the subject and then proceed on to the classroom to reinforce what was learned through the practical application of the concepts.

E-learning :

E-learning referred to as web-based training, is available anywhere, anytime. It is self-paced interactive instruction, presented over the internet to browser learners. The e-learning

solution is empowering, engaging, effective and economical.

E-learning is easy and engaging. It is available to everyone at any time. It is user friendly E-learning courses can help one master a new topic or help to find the answer to a question when time is of the essence.

E-learning is not only suitable for computer based courses. E-learning courses are available in every possible subject including management and supervisory skills.

E-learning is naturally suited to distance learning and flexible learning, but can also be used in conjunction with face-to-face learning, in which case the term Blended Learning is commonly used. E-learning pioneer Bernard Luskin argues that the 'E' must be understood to have broad meaning if e-learning is to be effective. Luskin says that the "e" should be interpreted to mean exciting, energetic, enthusiastic, emotional, extended, excellent and educational in addition to "electronic" that is a traditional national interpretation. This broaden interpretation allows for 21st century applications.

Characteristics of E-learning :

E-learning can refer to educational websites such as those offering learning scenarios, worksheets and interactive exercise for students. Hence complete characteristics of E-learning is listed as under:

- (1) **Assessment and curriculum design and development :**
 - (i) Organization and individual needs assessment.
 - (ii) Setting competency standards of performance.
 - (iii) Goal

Assistant Professor, M.B.Patel College of Education, S.P.Uni., V.V.Nagar (Gujarat)

settings and incentives. (iv) Road man to educational success.

(2) Branded educational content :

(i) Proven, high-quality intellectual capital. (ii) Timely, relevant and consistent information. (iii) Keeping fast-changing content, current, dynamic and refreshed. (iv) Off the shelf and customized.

(3) Broad and easy access to information :

(i) Anyone, anytime, anywhere, any subject. (ii) Multiple Technology- based delivery methods. (iii) Synchronous and asynchronous. (iv) Enabling just-in-time training.

(4) Engaging user experience :

(i) Rich multimedia experience. (ii) Realistic simulations and role playing. (iii) Video-based teaching and story telling. (iv) Advice and explanations from experts/mentors. (v) Animated case studies and examples.

(5) Regular reinforcement :

(i) Personalized and/or real-time online mentors. (ii) Web castes, interviews, live-events. (iii) Practical exercises and application. (iv) Facilitated workshops and discussion groups. (v) Desktop advice, special events and updated gaming opportunities. (vi) Weekly newsletters and relevant attacks .

(6) Collaborative online communities :

(i) Access to fellow learners, instructors, business leaders and experts. (ii) Access to system knowledge base. (iii) Private company and global communities.

(7) Centralized tracking and administration :

(i) Easy and automatic knowledge management. (ii) Tools to evaluate progress of individuals or groups. (iii) Assessment try to pinpoint employee needs and goals. (iv) Measuring return on investment.

(8) Scalable Technology :

(i) Leveraging existing open industry standards. (ii) Scalable to any size enterprise. (iii) Flexible technology to include groups of workstations or the entire organization. (iv) Easy integration with client's internal systems. (v) Delivering media rich broadband experience.

(9) Organizational consulting, implementation and Integration :

(i) Integration with existing curriculum and training delivery system. (ii) HR and IT Administration training. (iii) Employee incentive and action programs. (iv) Performance reviews. (v) Cultural support for self study. (vi) Customized management training support. (vii) Behavioral change measurement and reporting.

Hypotheses of E-learning :

There has been given little attention to e-learning theory. Here ten hypotheses for E-learning presents an attempt to focus attention on the underlying principles that apply to E-learning in all situations.

(1) E learning is a means of implementing education that can be applied within varying education models (for example, face to face or distance education) and educational philosophies (for example, behaviorism and constructivism)

(2) E learning enables unique forms of education that fits within the existing paradigms of face to face and distance education. (3) The choice of E learning tools should reflect rather than determine the pedagogy of a courses; how technology is used is more important than which technology is used. (4) E learning advances primarily through the successful implementation of pedagogical innovation. (5) E learning can be used in two major ways; the presentation of education content, and the facilitation of education processes. (6) E learning tools are best made to operate within a carefully selected and optimally integrated course design model. (7) E learning tools and techniques should be used only after consideration has been given to online vs offline trade offs. (8) Effective E learning practice considers the ways in which end-users will engage with the learning opportunities provided to them. (9) The overall aim of education, that is, the development of the learner in the context of a predetermined curriculum or set of learning objectives, does not change when E learning is applied. (10) Only pedagogical advantages will provide a lasting rationale for E learning approaches.

E-learning and conventional learning: Choice depends on learner :

Mostly the higher education students still doing their learning at traditional bricks and campuses. But, many educators don't believe that conventional learning is better than e-learning .The truth is that whether your own personal best will be achieved in live classroom or via e-learning depends mainly on your own study habits. Here, learners' style is differentiated as under.

E Learner	C- Learner
<ul style="list-style-type: none"> Less interaction with other students, even if required to get involved in email or threaded discussion. The social interaction becomes varettyful, in different state or country but, it is virtual. E- learner don't find always possible career network in his area. Flexible open possibilities for learning. Learner created/focused really doing the experiences of learning is must. 	<ul style="list-style-type: none"> The C-learner draw energy and get help from teacher and other students in the class. Limited social interaction is created. If forced on building a network of possible career contacts, conventional learning is better. Prescribed fined design and content for learning. It is almost theory forward.
<ul style="list-style-type: none"> Develops knowledge, skills, emotions via experiences. 	<ul style="list-style-type: none"> Transfers/ explains knowledge and skills.
<ul style="list-style-type: none"> Not delivered, minimal facilitation, unstructured. Individually diverted, flexible outcomes. 	<ul style="list-style-type: none"> Time bound, measurable components. Suitable for groups and fixed outcomes.
<ul style="list-style-type: none"> Creates own interpretation by learning 	<ul style="list-style-type: none"> Receives fixed interpretations by transfer.
<ul style="list-style-type: none"> Self study approach. Independent learner, responsible for own learning. Examples: Learning is a choice, games, exercises, equally, doing the job or task, 'outward bound activities, teaching others, hobbies, past times, passing. 	<ul style="list-style-type: none"> Teacher is facilitator. Learning happens if teacher provides situations. Examples: Chalk and talk classes, reading, attending lecturer, exam study, planning, theoretical work, etc.

Is E learning more effective than Traditional classroom learning ? :

There are a lot of factors that contribute to the disparity of results achieved with online learning vs classroom learning. The first and foremost is, ' Learning is not a passive experience ! In many classroom environment, students all the time, totally depends on instructor. Thus is not how learning happens. Instructor do not teach. They help people learn. The primary responsibility for the learning experience rests with the student who must be motivated to be an effective learner. There are exceptional, dedicated, dynamic teachers and inspires students.

Web base learning places most of the responsibility for learning on the shoulders of the student. Motivated learners do well with online training because it is a stimulating efficient alternative to classroom training which is often perceived as a waste of time. Unmotivated students either never start or don't finish their online training course and the results are after never get reported.

The Classroom is not obsolete :

Classroom learning under the right conditions is still one of the most effective learning methods available. The ideal classroom experience should be preceded by successful completion of a web based course of study to introduce the material so that everyone will be for full participation and no one slows down the rest of the class. The traditional classroom products should be abandoned in favor of activities that provide practical application of concepts learned through self-study. There should be very little or no lecture. Classroom time should be dedicated to organized case study, team problem solving and labs that re-enforce concepts learned through self study. The classroom learning experience should be enjoyable and productive.

Learner's Active Role in E learning :

E Learning doesn't prevent interaction from taking place. In fact, E-learning can actually increase interaction as it shifts the participant from a passive learning role to an active learning role. It also provides both the participant and the instructor with tools to measure real time retention of information and allows for corrective measures to be made accordingly.

E learning is more than just interactive. It is collaborative. The participant is connected to learning peers through the virtual learning community. He also has access to mentors, experts, colleagues and professional peers both inside and outside her organization for problem solving and decision making. By taking a holistic approach, an education system can arrive at a training process that is more engaging and effective than traditional face-to-face learning at an economical cost.

Challenges for E learning :

Some of the challenges that e-learning initiatives for Higher Education Management could be facing are.

(1) For those institutions offering pure online e-learning course, awarding a recognized degree for students might

become imperative. Most students are happy only when certifying end or sement is given.

(2) A fall out of the above could be mushrooming of a member of online institutions offering courses with spurious certificates, which may not have any value.

(3) Since the e-learning method is self-paced and self-learned, the attention span of the student may not be enough for her to learn a concept.

(4) Generally the duration of the courses also matters in the mode of lesson delivery.

(5) e-learning over internet is across geographical borders. This make it all the more, tougher for the enforcing authorities to have a global legal framework for the net the offender.

(6) Measuring the level of success and the return on investment would be difficult.

Conclusion :

As we practice e learning, it is essential that we reflect on transferable principles of our practice that will be of benefit to others. We must research to establish theory not evaluation, principles not practices, pedagogies not applications. Only then a literature base be developed that can be applied across multiple institutions and education siftings.

e-learning practice while technology savvy is still about the dynamics of teaching learning and therefore sound instructional design theory should be its foundation and the primary building block.

Finally, people's feelings and perceptions and will need to change not e-learning and c-learning it self. It will keep reforming with the pace of time.

Happy learning to all !

References :

- (1) Gregor, S. (2002) *Design theory in information systems. Australian Journal of Information systems*, 9, 14-22.
- (2) Peraton, H (1981) *A theory of distance education, prospects*, 11 (1), 13-24.
- (3) Anderson, K.J. (1999) *Staff Development in supporting Learning with Technology Available. <http://ebony.open.ac.uk/1stu/reports.htm>*.
- (4) Laurillard, D. (1995) *Multimedia and the changing experience of the learner, British Journal of Educational Technology*, Vol.26, No.3, 179-189.
- (5) Rowntree, D. (1989) *Teaching through self instruction*, Kogan page, London.
- (6) Bates, A. (2005) *Technology, e-learning and Distance Education*, London: Routledge.
- (7) Bates, A. and Poole, G. (2003) *Effective Teaching with Technology in Higher Education*, san Fransis co.
- (8) Harasim, L., Hiltz, S. Teles, L. and Trroft, M. (1995) *Learning Networks: A field Guide to Teaching and Learning*, Online Cambridge, MA: MIT press.
- (9) *E-Moderating : The key to teaching and learning Online-* Gilly salman, Kogan Page, 2000.
- (10) Smith B., Reed P and Jones C (2008) *Mode Neatural Pedagogy*, *European Journal of open, Distance and E-learning*.

Usage Of Probiotics And Prebiotics In Health Management-Awareness Inhealth Professionals

Food and health are a topic of constant interest in our society. Probiotic and prebiotics could enhance physiologic functions benefiting health or preventing disease and be classified as functional food ingredients. Several of the researchers surveyed commented on the lack of awareness of consumers regarding the health aspects of probiotics, which has resulted in a low market demand. Compared to the European probiotic market, which is dominated by probiotics in both food and supplement form, the Indian market for these products is in its infancy. The science and research-based information regarding the health aspects of pre/probiotics and enquiring its awareness in the medical professionals and dieticians presented here will enhance clinician and client understanding of probiotics and prebiotics, with the aim of improving use of these emerging dietary ingredients and the products containing them.

DR. JUI SHAH* & MS. NEHAL SHAH**

Introduction :

Food and health are a topic of constant interest in our society. Today, healthy foods can be gastronomically superior, as their sensory properties are adjusted to our genetic perception of flavors and odors. Additionally, they are meant to be easy to use and to create health benefits, verified by official health claims. Scientists are highly motivated to study functional food, especially probiotics, prebiotics and symbiotic, and their nutritional and health properties. This motivation arises from the increasing worldwide^(15, 12, 22) evidence from human intervention studies that demonstrates beneficial functional and nutritional effects as well as reductions in the risk of several diseases. It has been nearly a century since Metchnikoff postulated that lactic acid bacteria offered health benefits leading to health and longevity⁽²⁸⁾. Since that time, the concept of probiotics has advanced dramatically⁽³⁰⁾ and probiotics are becoming an increasingly important functional food in nutritional health problems. A Metabolic and health benefits as prebiotic effect is now a well-established scientific fact confirmed by Roberfroid M.⁽¹⁷⁾.

The concept of prebiotics and probiotic :

As a functional food component, prebiotics, like probiotics, are conceptually intermediate between foods and drugs. Prebiotics are non-digestible food ingredients that stimulate the growth and/or activity of bacteria in the digestive system in ways claimed to be beneficial to health. They were first identified and named by Marcel Roberfroid

in 1995. He offered a refined definition in the American Journal of Nutrition (2007) stating: "A prebiotic is a selectively fermented ingredient that allows specific changes, both in the composition and/or activity in the gastrointestinal microflora that confers benefits upon host well-being and health⁽⁹⁾." Probiotics are live microbes that can be formulated into many different types of products, including foods, drugs, and dietary supplements. Species of Lactobacillus and Bifidobacterium are most commonly used as probiotics, but the yeast Saccharomyces cerevisiae and some E. coli and Bacillus species are also used as probiotics. Prebiotic oligosaccharides are increasingly added to foods for their health benefits. Some oligosaccharides that are used in this manner are fructooligosaccharides, xylooligosaccharides, polydextrose and galactooligosaccharides. Moreover, disaccharides like lactulose or some monosaccharides such as tagatose are also used sometimes as prebiotics. Symbiotic-It is an ingredient and/or food containing both prebiotics and probiotic components with demonstrated benefit to human health (Lee & Salminen 2009)⁽²²⁾. Prebiotin is a carefully blended mix of inulin and oligofructose, each of which nourishes the good bacteria in selective parts of the colon. Together, they provide our full-spectrum prebiotic.⁽³¹⁾

Mechanisms of action (World Gastroenterology Organisation Global Guidelines)⁽²⁴⁾ :

Prebiotics affect intestinal bacteria by increasing the numbers of beneficial anaerobic bacteria and decreasing the

*Associate Professor & Head (Department of Home Science), S L U Arts H & P Thakore Commerce College For Women Ahmedabad (Gujarat) **Nutritionist

population of potentially pathogenic microorganisms. Probiotics affect the intestinal ecosystem by stimulating mucosal immunemechanisms and by stimulating nonimmunemechanisms through antagonism and competition with potential pathogens.

Prebiotics VS Probiotics⁽¹⁷⁾ :

PREBIOTICS	PROBIOTICS
<ul style="list-style-type: none"> • Prebiotics are non-viable food component that confers a health benefit on the host associated with modulation of the microbiota (FAO2007b). 	<ul style="list-style-type: none"> • Probiotics are living microorganisms which when administered in adequate amounts confer a health benefit on the host (FAO, 2002)
<ul style="list-style-type: none"> • Prebiotic Fibre is a naturally-occurring substance, found in thousands of plant species (though in very small amount) • Prebiotic Fibre is not affected by heat, cold, acid or time. 	<ul style="list-style-type: none"> • Probiotics occur naturally in fermented foods like yogurt or sauerkraut. Some companies have also engineered “proprietary” bacteria which they have patented and promote. • Probiotics must be kept alive to create health benefits. They may be killed by heat, acid or simply the passage of time.
<ul style="list-style-type: none"> • Prebiotics nourish the thousands of good bacterial species already living in the colon. • Prebiotics foster an environment in colon, hostile to bad bacteria. 	<ul style="list-style-type: none"> • Probiotics contain from one to a few species of bacteria which are added to the colon when they are ingested. • Probiotics may impact bad bacteria by crowding them out.

Research Methodology :

The present study was done by the researchers via personal interview and using survey questionnaire filled by convenient samples of general doctors⁽¹⁰⁾, physicians⁽¹⁰⁾; gastroenterologists⁽¹⁰⁾; dietitians⁽¹⁰⁾ and Professors⁽¹⁰⁾ of Department of Foods and Nutrition of Gujarat in terms of awareness, importance, frequency, types, usage and side effects of Pre/probiotics in healthy diet in their profession. The data has been interpreted as follows. Discussions of the present results were done in respect of well-established and supportive probiotic effects studied by various scientists.

Result :

(1) Majority (84%) of professionals were aware of the usage of pre/probiotics in treatment of health of patients as well as to sustain normal health.

(2) Some (42%) of professionals used probiotics frequently for treatment as follows:

Probiotic used	Frequency	Diseased condition
E-gut	Frequent	Diarrhoea, gastrointestinal
Not specific	Less frequent	Diarrhoea
Mosiba	Moderate	Stomatitis
Vizylac	Moderate	Upper respiratory tract infections

(3) Majority (82%) of professionals stated the benefits of pro/prebiotics in health management of patients as below:

PREBIOTICS	PROBIOTICS
<ul style="list-style-type: none"> • Relief of constipation • Reduce intestinal pH • Effect blood cholesterol level • Reduce risk on colorectal cancer 	<ul style="list-style-type: none"> • Treat diarrhoea, especially following treatment with certain antibiotics • Prevent and treat vaginal yeast infections and urinary tract infections • Treat irritable bowel syndrome • Reduce bladder cancer recurrence
<ul style="list-style-type: none"> • Effects on the immune system • Better intestinal flora in infants 	<ul style="list-style-type: none"> • Speed treatment of certain intestinal infections • Prevent and treat eczema in children • Prevent/ reduce the severity of colds and flu

(4) Few examples of food suggested by professionals in health management of patients are below:

Sr. no	Food	Amount of food to achieve 6g serving of prebiotics	Fibre content
1	Raw Garlic	34.3 g (about 1.2 oz.)	17.5%
2	Raw Dandelion Greens	24.7g (just under 1 oz.)	24.3%
3	Raw Leek	51.3g (about 1.8 oz.)	11.7%
4	Raw Onion	69.8g (about 2.5 oz.)	8.6%
5	Cooked Onion	120g (about 1/4 lb.)	5%
6	Raw Asparagus	120g (about 1/4 lb.)	5%
7	Raw Wheat Bran	120g (about 1/4 lb.)	5%
8	Whole Wheat Flour, Cooked	125g (about 1/4 lb.)	4.8%
9	Raw Banana	600g (about 1.3 lb.)	1%

(5) Some (32%) professionals suggested that brand name of commercial oligosaccharides such as Oligofructose, raitilose, actilight, frutafit, frutalose etc. can be used with significantly higher servings daily for those with active digestive disease 15g daily or more. Just listing the standard “dietary fiber” required on a nutrition label doesn't tell you nearly enough. 10g of fiber could mean 10g of prebiotics, 0.001g of prebiotics or anything in between.

(6) Majority (72%) of professionals believed that side effects are rare, and most healthy adults can safely add foods that contain prebiotics and probiotics to their diet, however taking supplements, with the antibiotics and other drugs should be checked by the doctors to be sure that they're right.

(7) No probiotic was used alone and no follow-up of the result was carried out especially by doctors. The specific effect of probiotics has not been studied by them.

Discussion :

The benefits of pre/probiotic reviewed as a result here has been supported by following extensive research⁽¹⁶⁾.

(i) In dietetics practice Pro/prebiotics share a unique

role in human nutrition, largely centering on manipulation of populations or activities of bacteria that colonize our bodies⁽²⁵⁾

(ii) Positive effect on both the intestinal flora and on the host's condition was found⁽²¹⁾.

(iii) Probiotics are able to discourage the bacteria that contribute for conversion of precarcinogens to carcinogens⁽¹⁸⁾.

(iv) Prebiotics may be more efficient than probiotics in obtaining colonic bacterial adaptation and also affecting lactose intolerance. However, both pro/prebiotics may finally have beneficial effects on colonic disease⁽¹⁹⁾.

(v) Preventive and/or therapeutic applications of probiotic bacteria in order to maintain a balanced intestinal and urogenital flora; the promotion of bone health, alleviation of menopausal disorders and osteoporosis prevention brought about by prebiotics fibers: inulin & oligofructose in female⁽²⁷⁾.

(vi) Clinical efficacy of pro/prebiotics in gastrointestinal disorders⁽⁴⁾, mechanisms of action related to their therapeutic manipulation of bowel microbiota, in inflammatory bowel disease⁽⁶⁾; inflammation associated with Crohn's disease IBD⁽⁸⁾ and favor the growth of indigenous lactobacilli and bifidobacteria⁽⁷⁾ were found.

(vii) Potential to impact significantly on the development, progression and treatment of colorectal cancer and have valuable role in cancer prevention⁽⁵⁾. Dietary symbiotic reduce cancer risk in polypectomized and colon cancer patients⁽¹⁾.

(viii) Prebiotics can modulate various properties of the immune system, including those of the gut-associated lymphoid tissues⁽²⁾, results from animal and human studies suggest a moderate cholesterol-lowering action of dairy products fermented with appropriate strain(s) of lactic acid bacteria and bifidobacteria⁽¹⁴⁾.

(ix) Spanish Article suggested, pre/probiotic may have systemic physiological beneficial effects on lipid metabolism and various cardiovascular risk factors⁽²⁶⁾.

(x) Dietary intake of food products with prebiotic effect has been shown, especially in adolescents, also tentatively in postmenopausal women, to increase Ca absorption as well as bone Ca accretion and bone mineral density⁽³⁾.

(xi) Mother's milk is known to contain complex mixture oligosaccharides with prebiotics (especially bifidogenic) effects; therefore, infant formulae/foods have been supplemented with prebiotics⁽³⁾.

Conclusion and Suggestions :

In the present study, though majority of professionals were aware of the importance and usage of pre/probiotics, few general doctors, physicians, gastroenterologists, dietitians and other professionals advise to use it in their respective practices. The results suggest that more intensive research should be under taken by various professionals to establish the positive impact of pre/probiotics on human beings in the clinical set up.

References :

- (1) *Am J Clin Nutr.* 2007 Feb;85(2):488-96.
- (2) Boder P. *Natur Produkt Zdrovit Ltd., Warszawa, Poland.*
- (3) *British Journal of Nutrition; an International Journal of Nutritional Science; Volume. 104, 2010 ISSN: 0007-1145; http://www.jacksongi.com/prebiotic-benefits.*
- (4) Fedorak RN, Madsen KL; *Curr Opin Gastroenterol.* 2004; 20(2): P-146-55.
- (5) Geier MS et al; *Cancer Biol Ther.* 2006; 5(10): P-1265-9.
- (6) Guarner F; *Br J Nutr.* 2007; 137(Suppl 1): P-S85-9.
- (7) Guarner F; *Br J Nutr.* 2007; 137(Suppl 1): P-S85-9.
- (8) Hedin C et al; *Proc Nutr Soc.* 2007; 66(3): P-307-15.
- (9) <http://jn.nutrition.org/content/137/3/830S.long>
- (10) <http://journals.cambridge.org/action/displayJournal?jid=BJN>
- (11) http://www.fao.org/ag/agn/agns/micro_probiotics_en.asp
- (12) http://www.hc-sc.gc.ca/dhp-mpps/pubs/natur/probio_discuss-travail-eng.php.
- (13) <http://www.ilsa.org/Europe/Publications/Prebiotics%20Suppl.%20BJN%202010.pdf>
- (14) <http://www.isapp.net>
- (15) http://www.istc.ru/ISTC/ISTC.nsf/va_webpages/GC_probioticsEng.
- (16) <http://www.jacksongi.com/prebiotics-vs-probiotics/the-benefits-of-prebiotics-are-supported-by-extensive-research>.
- (17) <http://www.jacksongi.com/prebiotics-vs-probiotics/whats-the-difference>.
- (18) <http://www.labreports.info/pub/8/Probiotics>.
- (19) <http://www.labreports.info/pub/8/Probiotics>.
- (20) <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/20920376>
- (21) http://www.newcenturyhealthpublishers.com/probiotics_and_prebiotics/about/abstracts
- (22) <http://www.thefreelibrary.com/The+promising+potential+of+prebiotics+%26+probiotics+%3a+research+reveals...-a0201038302>.
- (23) <http://www.usprobiotics.org>
- (24) http://www.worldgastroenterology.org/assets/export/userfiles/Probiotics_FINAL_201101
- (25) *J Am Diet Assoc.* 2008 Mar; 108(3):510-21.
- (26) Douglas LC, Sanders ME; *Lone Tree, CO, USA.*
- (27) Marti del Moral A, Moreno-Aliaga MJ, Martínez Hernández JA. *Dpto. de Fisiología y Nutrición, Irunlarrea, s/n. Universidad de Navarra, 31080 Pamplona-Navarra, España.*
- (28) *Menopause Int.* 2009 Mar;15(1):35-40. de Vrese M; *Institut für Physiologie und Biochemie der Ernährung, Max Rubner Institut, Hermann-Weigman-Strasse 1, Kiel, Germany.*
- (29) Metchnikoff E. *The Prolongation of Life.* New York, NY, Putnam Sons, 1908.
- (30) Pereira DI, Gibson GR. *Food Microbial Sciences Unit, School of Food Biosciences, The Univ of Reading, England.*
- (31) Reid G, Jass J, Sebulsky MT, McCormick JK. 2003. *Potential uses of probiotics in clinical practice. Clin.Microbiol.Rev.* 16:658-672.
- (32) Roberfroid M, Gibson GR et al. *Prebiotic effects: metabolic and health benefits. Br J Nutr* 2010 Aug; 104 Suppl 2:S1-63.
- (33) *Wikipedia, the free encyclopedia.*

The Atmosphere and Message of The Novel 'Gora'

We find that the novel Gora has cultural, political and social atmosphere. The novel has succeeded in presenting before us microscopic picture of the later nineteenth century culture. All positive ideas have been explained in an environment of rationality, progressive philosophy and internationalism.

MISS. RUPA BACHUBHAI DANGAR

Introduction :

The novel Gora is remarkable for its argumentative tone and the mood of freedom fighting. K.R.S. Iyengar has rightly observed, "It has been described by Krishna Kripalani as the epic of India in transition at the most crucially intellectual period of its modern history..... it is to Indian fiction what Tolstoy's War and Peace is to the Russian." Another critic SukumarSen calls the novel Gora, "As something like a Mahabharat of modern India." The hero of this novel, Gora, has created the atmosphere of freedom fighting through various characters. He has supported Hinduism orthodoxy. Again K.R.S. Iyengar tells us about the hero Gora in the following words - "The hero, Gora, grows up as an orthodox - almost as a fanatic - Hindu till he learns that he is but a foundling, his mother being Irish. During the mutiny, she had taken refuge in a Hindu home in fear of the Sepyoys !" It is through the character of Gora that Gurudev Tagore has created proper atmosphere, tone and mood of the novel. Tagore is maker of not only modern Indian literature but also the modern Indian mind.

(2) The Atmosphere of Political Freedom and the Tyranny of the British Rule :

The overall mood of the novel is that of the preparation of freedom loving leaders like Gora. On reading the novel, we come to understand that the mood of Tagore is to create freedom struggle and its achievements through the portrayal of the hero, Gora. Gora grows through the slave people of Bengal and watches their sufferings, unjust punishment by a cruel foreign rule. He has already taken a vow to serve India as her faithful servant. In the very beginning of the novel, he says to Binoy. "I may miss my task. I may sink and

drown, but that Part of a great Destiny is always there..... If we must sink, if we must die, let us it is because it is so vital for us that I at least can never forget the true and complete image of India." Gora goes to the village Ghosepara where the English Magistrate Brownlow was trying the students of Calcutta and Gora for minor offences. The students were punished with whippings. Gora was sentenced to a month vigorous imprisonment for interfering with the police. Thus Gora had created the atmosphere of freedom fighting in the novel Gora. He had been a staunch nationalist to fight for the freedom of India. Thus Gora had set up the image an atmosphere of strong freedom fighter which continues to dominate the whole of the novel.

(3) The Atmosphere of Reconciliation :

Another vocal tone of the novel is the strong defence of Hinduism and BrahmaSamaj. The marriage of Lolita with Binoy shows the conflicts between BrahmaSamaj and Hinduism. Binoy is a traditional Hindu while Lolita is a strong Brahma. Therefore, being deeply attached to Lolita, Binoy is ready for initiation ceremony to join 'BrahmaSamaj'. But at last better sense prevails on Lolita and she is prepared to marry Binoy without initiation ceremony. Thus, the tone of the novel Gora is the tone of reconciliation and harmony. The divided characters between BrahmaSamaj and Hindu Samaj are ultimately reconciled in the novel.

(4) The Environment of Bengali Culture in the Novel :

Bengal had been the seat of orthodox Hinduism since times immemorial. But in the nineteenth century, the wind of renaissance blew over Bengal under the leadership of Raja Ram Mohan Rai. BrahmaSamaj was a type of neo-Brahmanism. The old culture of Bengal of orthodoxy and

Lecturer, Bahudin Arts College, Junagadh (Gujarat)

superstition was being replaced by a new type of culture oriented by Western influence. Tagore has discussed many problems of old Bengali culture in the novel. For example, he has described the miserable conditions of the unhappy widows of Bengal through the character of Harimohini whose behaviour of negative nature has been described at length by Tagore in his novel. Secondly, the old Bengali culture did not permit -freedom of love in marriages. A large portion of the novel Gora has been occupied with the complications in the matter of marriages of the daughters of Paresh Babu. Sucharita the adopted daughter of Paresh Babu was going to be married to Haran but end of the novel Sucharita willingly marries Gora. So, the mood of free will prevails in the novel and the atmosphere of freedom in social life prevails in this great work of Rabindranath Tagore.

(5) The Message of the Novel :

Tagore always tries to impart some message through his great works, for example, Gitanjali gives us the message of devotion to, and faith in God. Similarly, Gora does not stop at nationalism or patriotism but it goes beyond national and patriotic feelings towards internationalism. When Gora comes to know that he is the son of an Irish man, he at once gave his outlook on life that he is always finding himself a founding, told to him by Krishna Dayal in the following words: "I thought that it would never be necessary to let you know and that things could go on as they were doing always. But now I see that to be impossible. For after my death how could you take part in my funeral obsequies?" Krishna Dayal was a staunch Hindu. He knew that Gora was the son of a foreigner, according to orthodox custom of

Hindus, he could not take part in the funeral of Krishna Dayal. This revelation to Gora made him an international being. He said to himself before Paresh Babu, "Today I have become so pure that I can never be afraid of contamination even in the house of the lowest of castes. Paresh Babu, this morning with my heart absolutely bare I have prostrated myself wholly at the knees of my India - after so long I have at length fully experienced what is meant by the mother's lap!"

(6) Conclusion :

Thus, we find that the novel Gora has cultural, political and social atmosphere. The novel has succeeded in presenting before us microscopic picture of the later nineteenth century culture. All positive ideas have been explained in an environment of rationality, progressive philosophy and internationalism.

References :

(1) *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

(2) Dutta, Krishna, and Andrew Robinson. *Rabindranath Tagore: The Myriad-Minded Man*. London: Bloomsbury, 1995.

(3) Joshi, V.C. ed., *Rammohun Roy and the Process of Modernization in India*. Delhi: Vikas Publishing House, 1975.

(4) Som, KK (2001), "Rabindranath Tagore and his World of

Colours", Parabaas, retrieved April 1, 2006.

(5) Tagore, R (1977), *Collected Poems and Plays of Rabindranath Tagore*, Macmillan Publishing, ISBN 0-02-615920-1.

A Study on Bone Density and Hemoglobin Status of Women

*Osteoporosis and osteopenic are the conditions of low bone density. Bone mineral density is used to describe bone after the development period is completed. These measurements are often used interchangeably, but BMD is more useful in studies of women. Hemoglobin concentration on account of inadequate supply of more nutrients leading to reduction in the total circulating hemoglobin. The present study was undertaken to correlate fractures and anemia with low bone density and low Hb level in blood. T-Score or bone density measured by Achilles ultrasound Bone density meter. Haemo cytometer is used for Hb measurement. 25 females, aged 50 to 52 years were selected for the study. Out of them 14 females were aged 50 yrs, 7 females were aged 51 and 4 females of 52 yrs. 3 (15%) were normal to 10(37%) were osteopenic and 12(48%) had osteoporosis. The high percentage of osteoporosis in women indicate 95 % women's Hb level is low than their references. Hb level 5 % had Hb level normal. The data correlates fracture and anemia with low bone density in 85% case and low Hb level in 95% cases. 50 % higher number of cases of osteoporosis and low Hb level in women. It is important public health problem affecting people from all classes. **Key Words :** Osteoporosis, Osteopenic, Anemia, Bone mineral density, Hemoglobin, T-Score, Stiffness.*

DAXA JOTANGIYA & HEENA BHADANIYA

Introduction :

Osteoporosis has been defined as a systemic, skeletal disease characterized low bone mass and microarchitectural by deterioration of bone tissue with a consequent increase in bone frailty (WHO) 1994. Osteoporosis and osteopenia are the conditions of low bone density. Bone loss occur with advancing age and the incidence of fractures increases with age fractures give rise to significant morbidity and mortality.

The condition occurs three times more frequently in women than in men mainly because of the lower peak bone mass attained by women because of the hormonal related decline in bone mineral density BMD after the menopause with an overall increase in survival age of the western population, the no. of post menopausal women is increasing.

Bone mineral density and mass across population have normal distributions. It is impossible therefore to clearly separate those at risk of fractures from those with low risk. However, the setting of diagnostic thresholds by use of T Scores does identify the majority of patients at risk of osteoporosis fractures.

Nutritional anemia may be defined as the condition that results from the inability of the erythropoietic tissue to maintain a normal hemoglobin concentration on account of inadequate supply of one or more nutrients leading to reduction in the total circulating hemoglobin.

Recent WHO statistics indicate a world wide anionic prevalence of about 30 percent with higher rates in developing countries.

Low bone mass and Hb level in women during menopause. It is an important public health problem affecting people from all walks of life.

Objective of The Study :

The present study was undertaken to correlate fractures and anemia with low bone density and low Hb level in blood.

Bone Mass and Bone Density :

Bone mass is a generic term that refers to bone mineral content but not to bone mineral density. Bone mineral content is more appropriate in assessing the amount of bone accumulated before the cessation of growth (height) whereas bone mineral density is used to describe bone after the developmental period is complete. These measurements are often used interchangeably but BMD is more useful in studies of women.

Methodology :

The study was carried out on 25 patients in Rajkot city (Gujarat).

The T Score or bone density measured by Achilles ultrasound bone density meter used for the present study. Hb status was measured by hemoglobin meter.

Measurement of bone mineral content and bone mineral

Associate Professor, M.V.M. Science & Home Science College, Rajkot (Gujarat)

density ultra sound measurement

Quantitative ultrasound measurements of the heel bone and the kneecap are now possible. Measurements by ultrasound machines provide information on two properties the elasticity and strength of bone that cannot be assessed by DEXA.

Results & Discussion :

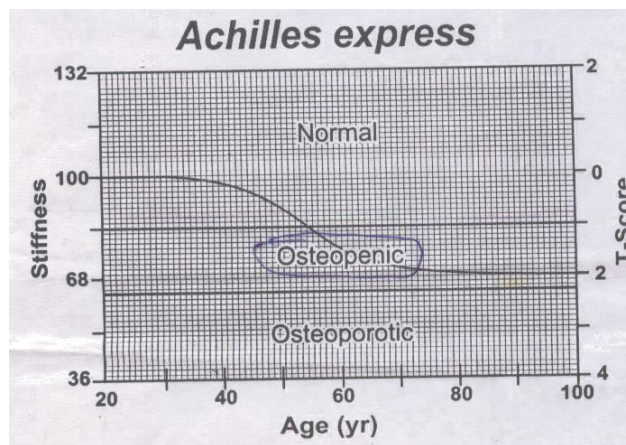
Table 1 : Bone Mineral Density, Stiffness and Haemoglobin of Women

Sl No.	AGE (YRS)	T-SCORE	STIFFNESS	WEIGHT (KG)	STATUS	HB LEVEL
1	50	+0.6	108	50	NORMAL	11
2	50	-2.8	82	45	OSTEOPOROSIS	8
3	50	-2.9	80	40	OSTEOPOROSIS	10
4	50	+0.4	105	53	NORMAL	13
5	51	-1.4	82	60	OSTEOPENC	9
6	51	-2.9	82	65	OSTEOPOROSIS	9
7	50	-1.4	84	68	OSTEOPENC	10
8	51	-2.7	82	55	OSTEOPOROSIS	10
9	52	-0.2	98	65	NORMAL	10
10	50	-2.5	84	70	OSTEOPOROSIS	10
11	50	-2.9	75	75	OSTEOPOROSIS	9
12	50	-2.7	77	76	OSTEOPOROSIS	9
13	52	-1.0	84	80	OSTEOPENC	10
14	51	-1.1	85	85	OSTEOPENC	9
15	52	-1.5	84	68	OSTEOPENC	8
16	50	-3.0	84	90	OSTEOPOROSIS	7
17	50	-3.0	80	85	OSTEOPOROSIS	10
18	51	-1.5	82	75	OSTEOPENC	9
19	52	-1.4	82	89	OSTEOPENC	9
20	50	-2.9	80	90	OSTEOPOROSIS	8
21	51	-3.0	70	70	OSTEOPOROSIS	9
22	50	-3.0	70	70	OSTEOPENC	9
23	50	-2.9	80	99	OSTEOPOROSIS	9
24	51	-2.7	77	70	OSTEOPOROSIS	8
25	50	-2.9	80	60	OSTEOPOROSIS	9

Table 2 : Interpretation of T Score (W.H.O. Standards)

Value	Status
T-Score More than -1	Normal
T-Score Less than -1 & more then -2.4	Osteopenic
T-Score Less than -2.5	Osteoporosis

T Score comparison with young healthy Individual of same sex and ideal BMD. Stiffness Index Total calcium / proteins / minerals contents in the bone.

025 patients in the age group 50 to 52 years. In the group of women 3 [15%] were normal, were osteopenic and 12(48%) were osteoporosis. As osteoporosis could lead to osteopenic. The high percentage of osteoporosis in women indicate.

The full expression of peak bone mass is adversely influenced by a number of factors including mutational influences. Physical activity and hormonal status, as well as lifestyle factors such as smoking and alcohol intake. Modifying such factors may increase peak bone mass and reduce the rate of bone loss in later life which is important since the chief burden of fractures is borne by the elderly.

All of the common osteoporotic fractures are associated with significant morbidity as show in table [3]

Table 3 : Physical and Functional Impairment Associated with Osteoporotic Fractures in Women (From Green Dale Etal 3)

	Hip fracture	Spine fracture	Wrist fracture
Movements			
Bend	2.7	3.1	1.2
Lift	1.1	3.4	1.3
Reach	1.5	0.7	1.8
Walk	3.6	2.7	1.6
Climb stairs	2.6	2.2	1.8
Descend stairs	4.1	4.2	2.5
Get in to/out of car	1.3	2.1	1.3
Activities			
Put socks on	1.6	1.1	1.1
Cook meals	11.1	6.9	10.2
Shop	4.6	5.2	3.3
Heavy house work	2.8	2.1	1.6

Figures relate to odds impairment i.e. like hood of having the impaired movement or activity following fracture after

adjusting for age, body mass index, oestrogen use, visual impairment and reduced mental status.

Of the 25 patients in the age group 50 to 52 year in the only one women's hb level was normal (13 gm / dl)

Although 95% women's Hb level is low then their Reference Hb level (adult women normal Hn level is 13 g / dl (WHO 1972)

95% women have weakness because of in adequate iron intake to a poor diet such as vegetarian life style with insufficient haemo iron. The average cereal legume based diets as consumed in most developing countries would appear adequate in iron content 30 mg for adult women (50 years) but the availability of iron from such diets is very poor. Only 3.5 percent of dietary iron is absorbed in normal apparently healthy individual. Blood losses can occur in excessive loss of blood during menstruation. Losses of iron may occur due to excessive sweating in tropical climate.

Women's diet in absence of calcium rich fads such as..... Milk, dates, green leafy vegetable, etc. carelessness of her back pain, knees pain. They are not aware what is calcium? And its treatment. This study is useful for ostoporic is women and their health.

Women with low Hb level because her diet is lacking green leafy vegetable and dates, jiggery etc.

Conclusion :

The date correlates fracture and anemia with low bore density in 85% cases and low hemoglobin level in 95 % cases. So higher number of cases of osteoporosis and low hemoglobin level in women. It is an important public health problem affecting people all classes.

References :

(1) John N fordhan [2005], *Osteoporosis, published by Elsevier india private limited, New delhi*

(2) B. srilakshmi (2002), *Nutrition science, New age international (p) limited, Delhi.*

(3) Aggarwal N. Bathias [2004] *Measurement of bone mineral density by DEXA impost menopausal women Gynea today.*

(4) Carol jean memiy forbes Crowley clasy, *Nutrition, J.B. lippinlott company.*

(5) M. Wwaminathan (1945) *Essentials of turd & Nutrition, the Banglore printing and publishing Co. Ltd., india*

(6) Ganendra kumar chakravarti, (1978), *A hand back of clinical pathology academic publishers. India.*

(7) Savardekar L S, shah Rs, (2004) *bone density in normal Indian women, Assessment by USG and DEXA obs & gynae Today.*

Fruits and Vegetables Antioxidants and Its Relation with Hypertension

Drug, hectic schedule, life style, type of food environmental condition, habits and much more could be leading factors linked to high blood pressure. Antioxidants are basically found in fruits and vegetables and they help in the reduction of oxidative stress, which may be linked to both hypertension and stress (Health monitor 2006). Most of the food consumed by people such as fast food and other food sources high in processed carbohydrates, Fat contain very low levels of antioxidants; these foods increases cholesterol level. A simple questionnaire was prepared to collect data. House wives selected two age group like 45 to50 and 50 to60(body weight-70 to 90kg)of middle class and low income family having more than expected body weight were selected for this study. A large percentage of people with essential hypertension have genetic abnormalities of their peripheral arteries. Physical and mental stress increase the blood sugar level which in turn increases the pressure the blood exerts on the walls of the blood vessels. When the rate or speed of blood pumping from the heart around the body increases consistently then you are susceptible to high blood pressure (Olayinka,2003). 52 percentage of house wives shows age related hypertension (age group 45 to 50). 42 percentage of house wives income related hypertension. 30percentage were from number of family member related. 30percentage were from types of family. Antioxidant reduces the effect of hypertension. 25 percentage house wives were using in 200gm of fruits daily in their diet. 35 percentage house wives were found to be using green salad daily in their diet. 95 percentage house wives using cooked vegetables in their diet twice in day. Finally we can confidently say that stress is related to hypertension and antioxidant can ameliorate the risk of developing hypertension.

Key words : Hypertension, Antioxidants.

DR.DAXA JOTANGIYA & PANJABI RENU

Introduction :

Life styles of people have dramatically changed over the years and this has invariably increased the risk of hypertension. People from different backgrounds have different life styles that can either contribute positively or negatively to their health (Apochi, 2004). A big question is, "How do people manage stress", and "How often do people eat fruits and vegetable" Stress basically increases hypertension.(Raven & Johnson 1996). Drugs, hectic schedule life style, type of food, environmental condition, habits and more could be leading factor linked to high blood pressure. Antioxidants basically are found in fruits and vegetable they help in the reduction of oxidative stress, which may also be a link to both hypertensions (Health Monitor, 2006). Factors that are linked to high blood pressure include: Aging, Eating a lot of sodium salt, Being overweight or obese, having high cholesterol, not exercising, Being

under a lot of stress. Eating Diets low in potassium, magnesium and calcium. Reducing stress can help lower blood pressure. Stress is a normal part of life. But too much stress can lead to emotional, psychological and even physical problems. If you continue to be stressed and you don't give your body a break, you are likely to develop health problems.

Principles of Antioxidant in Hypertension :

Very simply put, an antioxidant is something that prevents or slows down oxidization. This can be very beneficial to the health, for instance the cholesterol in our bodies is not necessarily harmful until it becomes oxidized, which then causes it to start clinging to our blood vessels which as you know can then lead to some serious health related heart problems. Antioxidants can help to prevent this and thus make a very positive contribution to your overall general state of health and physical well being (Gorman, 2003). If you ate a green salad with fresh chopped tomatoes,

then you not only got a healthy dose of this powerful antioxidant, but you have also taken significant action toward lowering your blood pressure.

Long-Term Antioxidant Intervention Improves Myocardial Microvascular Function in Experimental Hypertension (Martin, 2003). Hypertension increases oxidative stress, which can impair myocardial microvascular function and integrity. However, it is yet unclear whether long-term antioxidant intervention in early hypertension would preserve myocardial perfusion and vascular permeability responses to challenge. Pigs were studied after 12 weeks of Renovascular hypertension without (n=8) or with daily supplementation of antioxidants (100 IU/kg vitamin E and 1 g vitamin C, n=6), and compared with normal controls (n=7). Most of the food that many people eat, such as fast food and other food sources high in processed carbohydrates sugars and fat, contain very low levels of antioxidants. As well as being low in antioxidants, these items actually increase your cholesterol level; this can lead to some serious health issues that pose serious health risk. (Heath monitor, 2006).

Data Collection (Questionnaire) :

Data are research facts that are based on respondents' answers to questions. There are types of data like parametric and non parametric data; the former is in numerical values while the later is the type I am applying in this research which is nominal or ordinal like sex, age, nationality and more (Oludotun, 2007). Information are processed data while a questionnaire is a form of mechanism for obtaining information, data to be processed and opinions of people about certain issues. House wives selected two age group like 45 to 50 and 50 to 60 (body weight-70 to 90kg) of middle class and low income family having more than expected body weight were selected for this study.

Result and Discussion :

(1) Also types of family like joint family and nuclear family played an important role to create hypertension 30% & 20% show hypertension related to types of family. (2) 42% housewives show income related hypertension as they only 5000Rs. per month (age group 45 to 50), were as show 50% of house wives in hypertension (age group 50 to 60). (3) A large percentage of people with essential hypertension have genetic abnormalities of their peripheral arteries (arterioles) the small arteries that supply blood to the body's tissues. This genetic abnormality makes the walls of the arteries stiff so there is greater resistance to the blood flowing through

Table No. 2 : Data of (%) Food Habits

Age group	sex	Body weight	Daily using fruits & Vegetables	Daily using green salad	Daily using cooked vegetable
45 to 50	Female	70 to 80	25	35	95
50 to 60	Female	80 to 90	10	20	80

(Daily consumption of fruits & Vegetables that was high (95%) in 45 to 50 age group so the hypertension was low in that particular group)

them. (www.medicinenet.com). (4) Physical and mental stress increase the blood sugar level which in turn increases the pressure the blood exerts on the walls of the blood vessels. When the rate or speed of blood pumping from the heart around the body increases consistently then you are susceptible to high blood pressure (Olayinka, 2003). (5) 52% of housewives show age related hypertension (age group 45 to 50), were as show 45% of house wives in hypertension (age group 50 to 60). (6) 30% hypertension had more than two children and that's why they had hypertension (age group 45 to 50), were as show 54% of house wives in hypertension (age group 50 to 60). (7) Those house wives that indulge in adding extra vegetables to their meal and eating fruits regularly responded to hypertension treatment properly. This only indicates that since vegetables and fruits are good sources of antioxidant, it has positive effect on hypertension patients. Hence the alternative hypothesis is accepted that antioxidants help in curbing hypertension.

Conclusions :

Finally we can confidently say that, "stress is related to hypertension antioxidant can ameliorate the risk of developing hypertension.

References :

- (1) Brown, G. Chait, A. Simvastatin and niacin, antioxidant vitamins, or the combination for the prevention of coronary disease. (2001); 345.
- (2) Curtis, E. M. Hypertension effect on cardiovascular diseases: Issues on Health (2007). 3. 3. 3. Czernichow. S, Hercberg, S. International studies concerning the role of antioxidant vitamins in cardiovascular diseases: a review. J Nutr Health Aging (2001); 5: 18895.
- (3) Evans, J.L, Goldfine, ID, Maddux BA, Grodsky GM. Are oxidative stress-activated signaling pathways mediators of insulin resistance and beta-cell dysfunction? Diabetes (2003); 52:18.

Table No.1 : Factors Affecting Hypertension

Age group	sex	Body weight	Types of family (%)	Income level (%)	Hereditary (%)	Stress (%)	Age factors (%)	No. of family members (%)
45 to 50	Female	70 to 80	30	42	66	60	52	30
50 to 60	Female	80 to 90	20	50	70	55	45	54

Efficiency of Supply Chain Management Base on Retail Stores

RFID technology was invented during the Second World War when the British Air Force used this system to differentiate their planes from the enemy air craft. According to Aghazadeh (2004) Information technology is the lifeline of the supply chain management since it provides faster and better flow of information in all stages. It also helps in monitoring and maintaining stock information on each level effectively and reduces the lead time in ordering the product, processing time, picking, packing, assembly time and dispatch time (Christopher, 2005).

NAITIK J PATEL

In the world of Globalization, the pressure faced by organisations to find or create ways to give great value to its products and its customers is tremendous. Simultaneously, the growth and competition among various markets and organisations has made the business environment reach its maximum capacity due to which pricing of the product has to be precise in order to sustain or survive in the market (Fredendall and Hill, 2001). Such an environment has made managers focus more on their supply chain management in order to meet the demands of their market. There are various processes that organisations within many industries undergo such as sourcing, manufacturing or producing and lastly delivering the product to the desired market (Zuckerman, 2002). However, as Wang et al (2007) point out, one of the main issues that organisation face in these supply chains is to arrange these processed in such a manner that minimizes the cost and simultaneously maintain or improve its efficiency.

Supply chain management undertakes a vital role for any organisation in achieving success amongst its competitors (Chandra, 2000; Si et al 2007).

Due to Supply chain managements growing importance, it is now an important field of study in management research (Cooper et al 1997). Other terms similar to Supply chain management such as value chain management, network sourcing, etc have not only been keenly researched by academicians, enterprises and managers (Hines 1996; Cox 1997). Supply chain management as explained by Blanchard (2007) is co-ordinating vital business processes that begins from the production through the suppliers and ends as products or services to the customers

and stakeholders; in the process enhances the overall value of it. Each stage needs to have a positive effect to all the parties involved in order to avoid any uncertainty and also enhance its competitive advantage over others (Mentzer et al 2007).

A supply chain as described by Spekman et al (1998) is a link between the suppliers, storage facilities, producers and retail outlets; however it should be noted that different organisations may have a variable supply chain system. Christopher (2010) elaborates supply chain as a network within organizations which are bi directional ie upstream and downstream, such processes ultimately increase the value of both the service and the product to the consumer. The main objective of a supply chain management is the co-ordination within different managements to maximise the revenues of all the entities involved in the supply chain (Water, 2007; Ayers and Oddegard, 2008). The main objective is further elaborated by Chase et al (2004) as the application of a system that manages the information, resources and services right from the raw to the finished product that reaches the consumer.

The deficiency of having a universal definition for supply chain management is due to method in which supply chains have been developed. Lack of a conceptual framework for developing theories on supply chain management is due to these different origins because of which the interpretation of it is biased or poorly validated (Lewis and Slack, 2003).

To summarize, supply chain management can be defined as a network of various activities and processes undertaken by organisations that connects the flow of products from the initial raw stages to the final finished product or service

stage that helps in achieving a competitive position in the market.

Flow of Information :

Information flow in a systematic way is vital in supply chain management since it assists in maintaining stocks that eventually provides better customer service (Dimitriadis and Koh, 2005).

EDI (Electronic Data Interchange) :

According to (Coyle et al. 2003, 464) "EDI is the process of gathering data from computer to computer in a structured method ". It also removes numerous statistics entries and advances the speed and correctness of information. Collating information and the stock manually is a time consuming, not cost effective and a tedious process where the chances of error are higher (Persona et al 2005). EDI works efficiently keeping these factors into perspective and provides upto date information that aids the suppliers with accurate data.

Forecast Accuracy :

Forecasting of products has always been as issue in the retail industry (Bardaki et al 2007). It is a normal practice by retailers to use their old data to forecast the product however there are occurrences where such a practice has lead to wrong they want into their store and place the order to the suppliers but in real time sometimes this forecast goes wrong (Meade and Islam. 2001; Peterson, 1993).

The fluctuating characteristics of consumers' demands lead to the increase use of forecasting (Armstrong et al 2000) since it will result in a sufficient stock of products thus providing satisfaction to the customers. According to Aburto and Weber (2007) in supply chain management, an improved demand predictor is cost effective as it provided a consistent operational environment. They discuss various models of forecasting such as ARIMA models and neural networks and keeping these into perspective.

Digital Loyalty Networks :

According to Koudal and Wellener (2003) digital loyalty networks are networks between the supply chain management and its CMO (customer management operations). It is also named Digital to signify the use of proper information technology to coordinate with the suppliers.

Loyalty refers to the designing system for more profitable customers or regular customers while Network refers to the supplies of all the information regarding the loyalty to the supplier (Ray and Chiagouris, 2009).

CPFR (Collaborative Planning Forecasting and Replenishment) :

It is the process of effective planning and forecasting in tandem with the existing trading partners (Min and Yu, 2008). CPFR is also a series of supply chains such as JIT (Just in Time), ECR (Efficient Customer Response and VMI which drives the company to keep all the members of the supply chain in accordance and responsive to the demands of customers in quantitative as well as with the type of products. Along with this, it can also reduce the inventory

cost of the overall supply chain management (VICS 1998) and provides a 'big picture' in terms of the supply chain to all existing trading partners.

Relationship with Suppliers :

To be effective in the market and reduce lag time in the supply chain management, the relationship with the suppliers is vital (Waters, 2007). In today's scenario, not only the unit price but also the transport, ordering process time, inventory costs and quality of the product should be considered while selecting a supplier (Berman and Evans, 2010). This factor leads to an increase in the speed of the process and also improves the quality of the product. It is essential for companies to identify the ability of suppliers in understanding their technical facilities, product developments and contribution towards the reduction of inventories and increase the overall efficiency of the operations (Oldfield, 2000).

Use of RFID :

RFID technology was invented during the Second World War when the British Air Force used this system to differentiate their planes from the enemy air craft. According to Aghazadeh (2004) Information technology is the lifeline of the supply chain management since it provides faster and better flow of information in all stages. It also helps in monitoring and maintaining stock information on each level effectively and reduces the lead time in ordering the product, processing time, picking, packing, assembly time and dispatch time (Christopher, 2005).

According to Kumar and Zahn (2003), RFID is very helpful in the retail industry since it improves the performance of the overall supply chain. Also, it is further mentioned that it improves the competitive advantage by reducing the overall cost of operations; it increases awareness towards the product and eventually improves customer satisfaction. This system can also support in forecasting and planning of the product which may help suppliers to understand the needs of supply chain.

Real time Inventory and Customer Service :

RFID technology provides real time inventory information which will help in checking the volumes of stock and locating them inside stores, which in turn results in reducing the shrinkage and helps provide a good customer service (Rosenberg, 2006). The information provided by RFID helps maintain the supply and demand of the product because managing inventories can be a big problem in retail stores (Gaukler, 2010). This system also assists retailers to track the product - this will lead to reducing the amount of customer check backs.

Reduced Theft :

Shrink in the retail industry is defined as the product which is stolen by customers, employees or are misplaced (Oldfield, 2000). According to the Retail Survey report 2000 Retail Companies lost 1.6% of sales by shrinking only. RFID helps in reducing thefts in the company by alerting staff whenever a product is removed from the shelves dishonestly

or when products are misplaced. This system improves the company by tracking the customer purchases before they leave the store and provides information that can be used for future purposes (So and Liu, 2006). It also permits retailers to communicate with customers to buy an intermediate product.

References :

(1) Aburto, L. and Weber, R. (2007). "Improved supply chain management based on hybrid demand forecasts", *Applied Soft Computing*, Vol. 7, pp. 136-144.

(2) Aghazadeh, S.M. (2004). "Improving logistics operations across the food industry supply chain", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 16, No. 4, pp. 263-8.

(3) Armstrong, J. S., Morwitz V. and Kumar. V. (2000). 'Sales forecasts for existing consumer products and services: Do purchase intentions contribute to accuracy?', *International Journal of Forecasting* 16, pp383-397.

(4) Bardaki, C., Pramadari, K. and Miliotis, P. (2007). 'Integrating Demand Forecasting with Replenishment in a High Tech Retail Chain', *Journal of Business Forecasting* 26, pp19-22.

(5) Berman, B. and Evans, J. R. (2010). *Retail management: a strategic approach*. Upper Saddle River, N.J., Prentice Hall.

(6) Blanchard, D. (2007). *Supply Chain Management Best Practices*. John Wiley & Sons, New Jersey.

(7) Chandra, C. (2000). "Supply chain management in theory and practice: a passing fad or a fundamental change?", *Industrial Management & Data Systems* 100(3), pp.100-114.

(8) Chase, R. B., Aquilano, N. J. and Jacobs, F. R. (2004). *Operations management for competitive advantage*. Boston, Mass, McGraw-Hill.

(9) Christopher, M. (2010). *Logistics and Supply Chain Management*. Pearson Education Limited.

(10) Cooper, M. C., Lambert, D. M. and Pagh, J. D. (1997). 'Supply Chain Management: More Than a New Name for Logistics', *The International Journal of Logistics Management* 8, pp.1-14.

(11) Dimitriadis, N. I. and Koh, S. C. L. (2005). 'Information flow and supply chain management in local production networks: the role of people and information systems', *Production Planning and Control* 16, pp.545-554.

(12) Fredendall, L. D. and Hill, E. (2001). *Basics of supply chain management*. Boca Raton, Fla, St.Lucie Press.

(13) Gaukler, G.M. (2010). 'Preventing avoidable stockouts: The impact of item-level RFID in retail', *Journal of Business and Industrial Marketing* 25, pp.572-581.

(14) Hines, P. (1996). 'Purchasing for lean production: the new strategic agenda', *International Journal of Purchasing and Materials Management* 32 (1), pp.2-10.

(15) Koudal P., Wellener P., (2003). 'Digital loyalty networks: continuously connecting automakers with their customers and suppliers', *Strategy & Leadership* 31(6), pp.4-11.

(16) Kumar, S., & C. Zahn (2003). 'Mobile Communications: Evolution and Impact on Business Operations', *Technovation* 23, pp.515520.

(17) Lewis, M. and Slack, N. (2003). *Operations management: critical perspectives on business and management*. London, Routledge.

(18) Meade, N. and Islam, T. (2001). 'Forecasting the diffusion of innovations: Implications for time series extrapolation' in J. S. Armstrong (Ed.) *Principles of Forecasting*. Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers, pp.4577-595.

(19) Mentzer, J. T., Myers, M. B. and Stank, T. P. (2007). *Handbook of global supply chain management*. Thousand Oaks, Sage Publications.

(20) Min H. and Yu W.B (2008). 'Collaborative planning, forecasting and replenishment: Demand planning in supply chain management', *International Journal of Information Technology and Management* 7, pp.4-20.

(21) Oldfield, B. (2000). *Contemporary cases in retail operations management*. Basingstoke, Macmillan Business.

(22) Persona, A., Grassi, A. and Catena, M. (2005). 'Consignment stock of inventories in the presence of obsolescence', *International Journal of Production Research* 43, pp.4969-4988.

(23) Ray and Chiagouris (2009). 'Customer retention: Examining the roles of store affect and store loyalty as mediators in the management of retail strategies', *Journal of Strategic Marketing* 17, pp.1-20.

(24) Rosenberg, B. (2006). *RFID: applications, security, and privacy*. Upper Saddle River, NJ, Addison-Wesley.

(25) So, S. and Liu, J. (2006) 'Securing RFID Applications: Issues, Methods, and Controls', *Information Security Journal: A Global Perspective* 15, pp.43-50.

(26) Spekman, R.E., Kamauff, B, J.W. Jr and Myhr, N. (1998) 'An empirical investigation into supply chain management', *International Journal of Distribution & Logistics Management* 28(8), pp.630-650.

(27) Wang, W. Y. C., Heng, M. S. H. and Chau, P. Y. K. (2007). *Supply chain management issues in the new era of collaboration and competition*. Hershey, PA, Idea Group Pub.

(28) Waters, C. D. J. (2007). *Global logistics new directions in supply chain management*. London, Kogan Page Ltd.

(29) Zuckerman, A. (2002). *Supply chain management*. Oxford, U.K., Capstone Pub.

A Comparative Study On Weight Status For Boys & Girls Of Pre-School Children Of Anganvadi In Surendranagar City

It was found that after all three rounds the percentage of severe under nutrition decreased, percentage of moderate under nutrition also decreased from 18 percent to 2.71 percent and percentage of mild under nutrition also decreased from 63 percent to 35.9 percent. While percentage of normal weight children increased from 19 percent to 61.3 percent. The result which researcher got clearly shows that after proper care if mother is aware about nutrition and if she gives proper food to her child it can be possible that within a year a child can be out of mal nourishment.

RINA D.RENSIYA

Nutritional status boys and girls of preschool children (2 to 5 years) by Weight :

Anganvadi in Surendranagar District was the population. From total Anganvadi Preschool children of Surendranagar City was selected as sample. The study has been done in 100 Anganvadi on 1000 respondents.

Objective of the paper :

- (1) To assess the Nutritional status of children.
- (2) To examine association if any between socio-economic variables food & nutrient intakes and nutritional status among urban population.

Design of the Study :

The survey will be carried out in selected Anganvadi over a period of 12 months in three sub round, each sub round consisting of four months.

Methodology :

The 1-5 years children will be categorized in different nutritional grades according to weight for age by GOMEZ classification.

Table 1 : Nutritional status of boys and girls regarding weight in round

Nutritional Status	Gender			
	GIRLS		BOYS	
	No.	%	No.	%
Normal	156	30.17	90	18.63
Mild under nutrition	288	55.71	306	63.35
Moderate under nutrition	70	13.54	85	17.6
sever under nutrition	3	0.58	2	0.41
Total	517	100	483	100

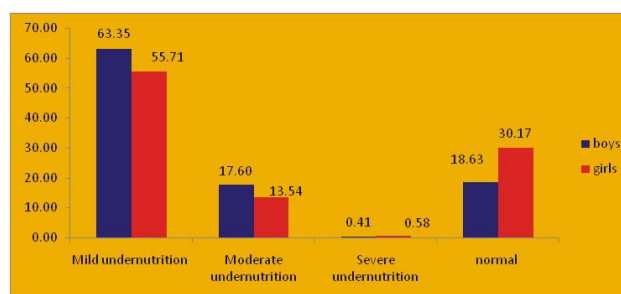

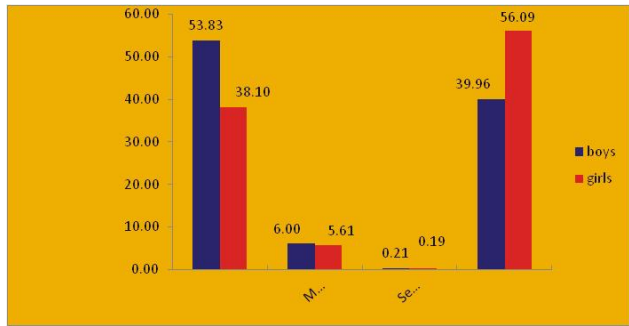
Table 1 show that during first round weight of 30.17 % girls and 18.63 % boys were normal. 55.71 % girls and 63.35 % boys were mild under nutrition, 13.54 % girls and 17.6 % boys were moderate under nutrition while 0.58 % girls and 0.41 % boys were found severe under nutrition.

So it can be said that nutritional status of girls were better compared to boys in first round of study.

Table 2 : Showing nutritional status of boys and girls regarding weight in round

Gender	Mild under nutrition		Moderate under nutrition		Severe under nutrition		Normal		TOTAL
	no	%	no	%	no	%	no	%	
	Boy	260	53.83	29	6.00	1	0.21	193	
Girls	197	38.10	29	5.61	1	0.19	290	56.09	517

Table shows that during second round weight of 56.09 % girls and 39.96 % boys were normal. 38.10 % girls and 53.83 % boys were mild under nutrition, 6.00 % boys and 5.61 % girls were moderate under nutrition while 0.21 % boy

and 0.19 % girls were found severe under nutrition.

So it can be said that nutritional status of girls were better compared to boys in second round of study. And weight had been increased in pre-school children after first round.

Table 3 : Showing nutritional status of boys and girls regarding weight in round

Gender	Mild under nutrition		Moderate under nutrition		Severe under nutrition		Normal		TOTAL
	no	%	no	%	no	%	no	%	
	Boy	229	47.41	26	5.38	0	0.00	228	
Girls	186	35.98	14	2.71	0	0.00	317	61.32	517

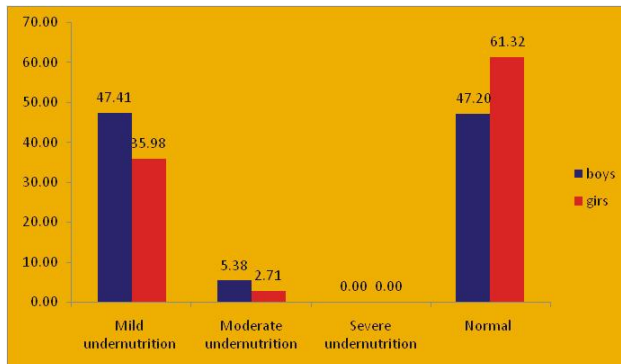

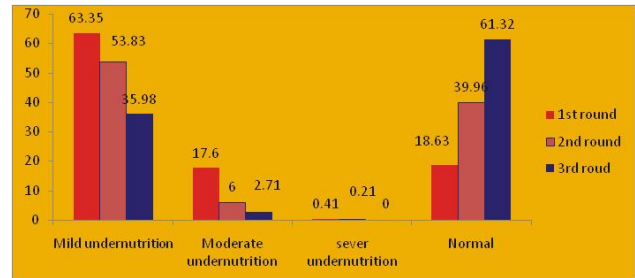
Table shows that during third round weight of 61.32 % girls and 47.20 % boys were normal. 35.98 % girls and 47.41 % boys were mild under nutrition, 2.71 % girls and 5.38 % boys were moderate under nutrition while not a single girl or boy was found severe under nutrition.

So it can be said that nutritional status of girls were better compared to boys in third round of study. And weight had been increased in pre-school children after second round.

Table 4 showing nutritional status of boys and girls regarding weight in three rounds

Total % of round wise difference			
Grade	Total % of 1 st round	Total % of 2 nd round	Total % of 3 rd round
Mild under nutrition	63	53.83	35.98
Moderate under nutrition	18	6	2.71
sever under nutrition	0.4	0.21	0
Normal	19	39.96	61.32

Table 4 shows that during first round 19 % Pre School

children were normal which increased to 39.96 % in second round and 61.32 % in third round. In first round 63 % preschool children were mild under nutrition which decreased to 53.83 % in second round and 35.98 % in third round. In first round 18 % preschool children were moderate under nutrition which decreased to 6 % in second round and 2.71 % in third round. In first round 0.4 % preschool children were severe under nutrition which decreased to 0.21 % in second round and 0 % in third round.

So it can be said that 61.32 % preschool children were found normal after three rounds.

Conclusion :

During first round for weight it was found that 246 pre-school children were found normal out of them 156 girls were normal compared to 90 boys. 594 preschool children were found mild under nutrition from them 288 girls and 306 boys were mild under nutrition. Total 155 children were moderate under nutrition from them 70 girls and 85 boys were moderate under nutrition. And only 5 children were severe under nutrition from them 3 girls and 2 boys were severe under nutrition.

During second round it was found that 290 girls and 193 boys were normal, 260 girls and 197 boys were mild under nutrition, 29 girls and 29 boys were moderate under nutrition while only 2 one girl and one boy was found severe under nutrition.

During third round total 545 children found normal out of which girls were 317 and boys were 228. From total of 415 mild under nutrition 186 were girls and 229 were boys. It was also found that out of total 40 moderate under nutrition 14 were girls and 26 were boys.

It was found that after all three rounds the percentage of severe under nutrition decreased, percentage of moderate under nutrition also decreased from 18 percent to 2.71 percent and percentage of mild under nutrition also decreased from 63 percent to 35.9 percent. While percentage of normal weight children increased from 19 percent to 61.3 percent. The result which researcher got clearly shows that after proper care if mother is aware about nutrition and if she gives proper food to her child it can be possible that within a year a child can be out of mal nourishment.

References :

(1) National Nutritional Monitoring Bureau (2006) Diet and Nutritional status of population of prevalence of hyper tension among adults in rural area. National Institute of Nutritional, Hyderabad. (2) Rajeev Misra Chatterjee Rachel, Sujatha Rao (2005) Indian Health report Oxford university press.

‘कहानी’ शिक्षा में मानवीय आयामों की अभिव्यक्ति : एक अध्ययन

प्रस्तुत शोधपत्र, प्रेमचंद की कहानी शंखनाद के संदर्भ में मानवीय आयामों की अभिव्यक्ति सशक्त रूप से की गई है। शिक्षा की दृष्टि से देखें तो इस तरह की कहानियाँ छात्रों को पढ़ाने के अभ्यासक्रम में यदि सम्मिलित की जाती हैं, तो इनका छात्रों की मानसिकता पर गहरा प्रभाव होता है। इसके साथ ही छात्रों का मानवीय दृष्टिकोण बदल जाता है। मानवीय चिंतन और सरोकारों से उसका साक्षात्कार होता है। इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि यदि इस तरह की कहानियाँ अभ्यास पाठ में सम्मिलित की जाएँ तो छात्रों को शिक्षा देने में बड़ी सहूलियत होती है। कहानी शिक्षा के माध्यम से हमारा उद्देश्य या शिक्षा का उद्देश्य छात्रों को संवेदना, सामाजिक मूल्यों आदि से जोड़ते हुए करुणा, दया तथा प्रेम से जोड़ना सरल होता है।

डॉ. अमिता पटेल

भूमिका :

आज के युग के बारे में हम कह सकते हैं कि आज का युग आधुनिक युग है। आम व्यक्ति भी ज्यादा से ज्यादा टेक्नोलॉजी के माध्यम का उपयोग करते हैं। ऐसे समय में मानवीय भावनाओं का महत्त्व कम होता जा रहा है। क्योंकि छोटे परिवार का महत्त्व देखने को मिलता है बड़े परिवार की भावना कम होती जा रही है। ऐसी परिस्थितिमें हमारे साहित्य महत्त्वपूर्ण कार्य कर सकते हैं। उस साहित्य के प्रकार में इस शोधपत्र में शोधकर्ता ने हिन्दी साहित्य की कहानियों को महत्त्व दिया है। जिसमें प्रेमचंदजी की कई सारी कहानियाँ हैं जिसमें से चुनी हुई अमर कहानियाँ में से ‘शंखनाद’ कहानी को महत्त्व दिया है। हमारे साहित्य में कई ऐसी कहानियाँ हैं जो हमारे सोच को बदल सकती हैं। समाज के लिए नया दृष्टिकोण देती हैं। संवेदना, मूल्य, भाषाशैली प्रयोग आदि कहानियाँ पढ़कर हम अपने विचार को बदल सकते हैं। ऐसी ताकत कहानी कर्ता की कला में देखने को मिलती है। प्रस्तुत अभ्यासपत्र में ‘कहानी शिक्षा में मानवीय आयामों का प्रकटीकरण’ विषय के बारे में अभ्यास किया है।

(१.२) अभ्यास का महत्त्व :

हम जानते हैं कि संवेदना अनुभूति की प्रक्रिया है जो साहित्यिक स्थितियों को सूक्ष्मातिसूक्ष्म रूप में ग्रहण करने की प्रेरणा देती है। मानवीय आयाम अनेकार्थी हैं किन्तु मानवीयता के संदर्भ में यह मानव सुलभ सहानुभूति से जुड़ जाती है। मानवीयता करुणासे परिपूर्ण एक ऐसी सदिच्छा है जो पीडित और शोषित के प्रति संवेदना का संचार करती है। संक्षेप में मानवीय आयाम यथार्थ की अन्तर्मुखी पकड़ है, उन सधन आस्थाओं की अभि व्याख्य है जो मानव के हृदय में एक शाश्वत रागात्मक सूत्र का निर्माण करती है। मानवीय संवेदना से जुड़ी होना सर्जनात्मक साहित्यकी आवश्यक शर्त है क्योंकि यह साहित्य का शाश्वत तत्व है। ऐसी कहानियाँ हमारे साहित्य में हैं जो हमें नया जीवन दे सकती हैं और नया परिवेश, समय, काल का परिचय देती हैं। समाज कैसा था और कैसा हो रहा है कैसा होना चाहिए जो हमें समझाती है। इस अभ्यास में ‘प्रेमचंदजी की प्रसिद्ध कहानियाँ में से एक कहानी ‘शंखनाद’ में मानवीय संवेदना, मूल्य, अभिव्यक्ति, संबंध और भाषाशैली को महत्त्व दिया है। क्योंकि इस कहानी में दलित शोषित और निम्नवर्ग के संघर्ष पीडित व्यक्ति के प्रति सहानुभूति है। मध्यमवर्ग व निम्नवर्ग की छटपटाती रेंगती, जिन्दगी का सर्वाधिक संवेदनशील चित्रण देखने को मिलता है। इस कहानी में उनकी

मौलिकता स्पष्ट दिखाई पड़ती है। इस कहानी में कहानीकार ने जो समझाया है जो उसे पढ़े तब पता चले की विश्वास क्या चीज है। मानवीय गुणों का अनुभव होता है। एक उच्च वर्गीय व्यक्ति आदमी, एक आम आदमी के पास कितना भरोसा कर सकता है। ऐसी कहानी हमारे जीवन को नयी प्रेरणा देती है। यह अभ्यासपत्र का महत्त्व है। जिसमें निम्न मुद्दों का महत्त्व दिया है।

(१.३) कहानी के पात्र :

भानु चौधरी	-	गाँव के मुखिया
गुमान	-	चौधरी का बेटा
बड़ा लड़का	-	वितान
गुमान की पत्नि	-	
गुरदीन	-	कम बेचनेवाला

(१.४) संवेदना :

अनुभूति की शुष्कता से जटिल और संघर्षपूर्ण जीवन में मानवीय संवेदना का बोध हमारे परिवेश गत दबाव की देन है। निरन्तर बढ़ती हुई यान्त्रिकता, संघर्ष और चुनौतीपूर्ण परिस्थितियों में मानव-अस्तित्व के लिए जो खतरा उत्पन्न हो गया है उसमें व्यक्ति की महिमा पुनः प्रतिष्ठित करने का दायित्व समानान्तर साहित्य ने उठाया है। अपने अस्तित्व की रक्षा के लिए आदमी को अपार संघर्ष करना पड़ता है। वह कहीं झुझता है, कहीं टूटता है, कहीं हार मानकर झुक जाता है, उसकी मस्त जीवन शक्ति इसी संघर्ष में चुक जाती है। इस कहानी में मानवीय प्रश्नों को संवेदना के धरातल पर सहजता और कलात्मकता के साथ रूपायित किया गया है।

इस कहानी में महान कलाकार प्रेमचंद ने गुमान के सामने एक ऐसी कारुणिक परिस्थिति कर दी जिससे गुमान के जीवन में नई चेतना की एक विद्युत् लहर, फैल जाती है और वह जीवन में कुछ कर दिखाने का संकल्प कर लेता है। इस प्रकार इस कहानी में प्रेमचंदजीने यह प्रमाणित कर दिया है कि: “जिस तरह पत्थर और पानी में आग छिपी रहती है उसी तरह मनुष्य के हृदय में भी उत्कृष्ट और कोमलभाव छिपे रहते हैं। इस कहानी से यह भी प्रमाणित, हो जाता है कि यदि सहनशीलता और प्रेम से घर वाले काम ले तो एक न एक दिन घर का नालायक प्राणी भी चेतना और कर्तव्य-पालन में रत होकर फिर से सभी को सुख और सन्तोष देने लायक बन जाता है। इस कहानी में महान् सफल कहानी के सभी तत्व उपलब्ध हैं।”

(१.५) मूल्य :

प्रेमचंदजी की इस कहानी में ग्रामीण जीवन, मानवीय व्यवहार और चेतना की गहराई और विस्तार के विविध आयाम हैं। इस कहानी में मानवीय मूल्य का चित्रण किया है आर्थिक दबाव किस प्रकार व्यक्ति को, मजबूर कर उसके अन्तर्निहित मानवीय मूल्यों को नष्ट कर देते हैं। इसी का संश्लेषण इस कहानी में हुआ है। मनुष्य के भीतर का आदमी उस तरह मर जात है जब उसका पश्चाताप उसे मारता है। कहानी 'शंखनाद' के मुख्य पात्र भानुचौधरी गाँव के मुखी है, सब उसे मान-सम्मान देते हैं फिर भी चौधरीजी को सभी के उपर पुरा विश्वास है। वह प्रामाणिक आदमी प्रस्थापित होता है। प्रामाणिकता, समझदारी, सच्चाई, नीति, आदि मूल्य का समन्वय देखने को मिलता है। जैसे कि अपने बेटे गुमान को सुमार्ग पर लाने के लिए समझाते हैं- बेटा एसी राह चलो, जिसमें तुम्हें भी पैसे मिले और गृहस्थी का भी निर्वाह हो।" इसमें चौधरीजी की प्रामाणिकता देखने को मिलती है। छोटा बेटा वितान नीतिकुशल ईन्सान है। नाति का मूल्य समझा है। 'गुरुदीन' आम आदमी होते हुए भी उनमें विश्वास, व्यवहार और मानवीयता का मूल्य उभर आता है। "मानवीय मूल्यों के संरक्षण जीवन शक्ति के परिप्रेषण एवं सामाजिक नवनिर्माण देखने को मिलता है।

(१.६) अभिव्यक्ति :

इस कहानी में सभी पात्रों के बीच में किये गये संवाद की अभिव्यक्ति ज्यादा ही असरकारक है। कहानी में जो भी पात्र है उनके बीचमें जो बातचीत होती है। उनकी अभिव्यक्ति प्रेमचंदजी ने बहुत सोचसमझकर अपने संस्कारों का निर्देश करवाती है। अभिव्यक्ति जितनी असरकारक होती है इतनी कहानी ज्यादा गहराई तक पहुँचाती है। इस कहानी में सामान्य जन को ही अभिव्यक्ति दी है।

कहानीकार प्रेमचंद जी की यह कामयाबी है कि सभी परिस्थितियाँ या घटनाओं को प्रत्यक्षीकरण उनकी अभिव्यक्ति में हम अनुभव कर सकते हैं। आम आदमी से लेकर बड़े लोगों तक एक संदेश देने की कलाकारी हमें उसकी सर्जनशैली में देखने को मिलती है। जैसे की गुमान बेटे का हृदय परिवर्तन के बारे में जो विचार प्रस्तुत किये हैं जो है गुमान अपने बच्चों को गोद में उठाकर अपनी पत्नि से करुण त्यागक, स्वर में बोला- 'बच्चे पर ईतना क्रोध क्यों करती है? तुम्हारा दोषी मैं हूँ, मुझको जो दंड चाहो दो। परमात्मा ने चाहा तो कल से लोग इस घर में मेरा और मेरे बालबच्चों का भी आदर करेंगे। तुमने आज मुझे इस तरह जगा दिया, मानों मेरे कानों में शंखनाद कर मुझे कर्म-पथ में प्रवेश करने का उपदेश दिया हो।" आस्था एवं संकल्प को सशक्त अभिव्यक्ति दी है।

(१.७) संबंध :

प्रेमचंदजी की इस कहानी में जीवन और मानवता के प्रति प्रतिबद्ध लेखक की कहानी है जिन्दगी को अनुभव और संवेदना के स्तर पर स्वीकार करता है। मानवीय आयाम प्रेमचंदजी के 'शंखनाद' कहानी का प्राण चेतना है। इस कहानी में मूल्यों की स्थापना और मानव सम्बन्धों के उद्घाटन की कलात्मक अभिव्यक्ति हुई है। इस कहानी में 'गुरुदीन' जो बच्चों के खाने की चीजे बेचनेवाला आम आदमी होते हुए भी सब लोगों केसाथ अच्छा संबंध स्थापित किया है। "नौ नगद सही, तेरह उधार नहीं" वाली कहावत अनुभवसिद्ध ही क्यों न हो; किन्तु मिष्टभाषा गुरुदीन को कभी अपने इस व्यवहार पर पछताने का प्रश्न ही न हुआ।

भानु चौधरी जो गाँव के मुखिया गाँव में उनका मान था, गाँव वालों को कोई भी प्रश्न हो तो मुखिया तुरंत घटना स्थल पर पहुँच जाते थे, उनकी मर्जी बिना गाँव में एक पत्ता भी नहि हिल सकता था। ऐसे चौधरी जी से उनके दोस्त-दुश्मन सभी के साथ सच्चा संबंध स्थापित किया है। चौधरी के बेटे गुमान और वितान के बीच में भी मानवीय संबंध, भाईओं के व्यवहार की बात की गई हैं। दोनों भाईओं की पत्निओं का परिवार के साथ जो संबंध है, उसमें अपनापन नहीं है। स्वार्थ से भरा संबंध है। वितान और उनकी पत्नि के बीच में सही संबंध न था। इस कहानी के सभी पात्रों के व्यक्तित्व की अलग अलग विशेषताएँ हों सबके एक दूसरे पात्रों के साथ अलग अलग संबंध स्थापित हुए हैं।

(१.८) भाषाशैली :

श्रेष्ठ कहानीकार प्रेमचंदजी की शंखनाद कहानी सर्व श्रेष्ठ कहानी है।

अत्याचार से दबे हुए समाज को उपर उठाने का अभूतपूर्व कार्य किया है। उन सभी लोगों का वर्णन उन्होंने सहृदयता से किया है। समाज की समस्याओं में प्रेमचंद की हमदर्दी हैं और इन्हे वे सुलझाना चाहते हैं। इस कहानी में ग्राम्य परिवेश की बात है। गाँव के मुखिया के रूप में चौधरीजी का कार्य महत्त्वपूर्ण है। इस कहानी में एक समय, स्थल, काल की परिस्थितियों का वर्णन और वर्णनों में मौलिकता स्पष्ट दिखाई पड़ती है।

इस कहानी की भाषा सरल तथा स्वाभाविक है जो भावों तथा पात्रों के अनुकूल परिवर्तित रहती है। कोमल भावों में सरल, उग्र भावों में ओजपूर्ण प्रभाव भाषाशैली में हैं। इस कहानी में लेखक की भाषा अधिक सरल, सजीव और व्यावहारिक रही है। व्यवहारिक बनाने के लिए ऐसे शब्दों का प्रयोग किया गया है जो अधिक प्रचलित है। विदेशी भाषा प्रचलित शब्द प्रुक्त हुए हैं, उनके प्रयोग में हिन्दी की प्रवृत्ति और मर्यादा को सुरक्षित रखा गया है। उनकी भाषा, भावों और विचारों का अनुगमन करती है जहाँ जिस प्रकार के भाव और विचार है उसी प्रकार की भाषा भी है। विचारों के उतर चढ़ाव के साथ-साथ भी अपने रूप को बदलत जाती है। जैसे की गुरुदीन चट-पट मिठाईयों को दोनो बच्चों के हाथ में रख ही देता, और स्नेहपूर्णभाव से, कहता बहुजी, पैसों की कुछ, चिन्ता न करो, फिर मिलते रहेंगे, कहीं भागे थोड़े जाते हैं। नारायण ने तुमको बच्चे दिये हैं तो मुझे भी इनकी न्योछावर मिल जाती है। उन्हीं की बदौलत से मेरे बाल-बच्चे भी जीते हैं, अभी क्यों, ईश्वर इनका मौर तो दिखावे, फिर देखना कैसे ठनठन करता है।

इस प्रकार उनकी भाषाशैली में नावीन्य हैं। उनकी शैली में सजीवता और सरलता इस प्रकार है।

"बच्चों पर ईतना क्रोध क्यों करती हो? तुम्हारा दोषी मैं हूँ, मुझको जो दंड चाहे दो। परमात्मा ने चाहा तो कल से लोग इस घर में मेरा और मेरे बाल-बच्चों का भी आदर करेंगे। तुमने आज मुझे सदा के लिए ईस, तरह जगा दिया मानों मेरे कानों में शंखनाद कर, मुझे कर्म-पथ में प्रवेश करने का उपदेश दिया हो।"

(१.९) कहानी के लक्षण : (१) कहानी का शीर्षक आकर्षक और संकेतपूर्ण है। (२) कहानी को आरंभ में कुतूहल पैदा होता है। (३) कहानी का परिणाम जानने की उत्सुकता पाठकों में अन्त तक बनी रहती है। (४) कहानी का प्रभाव स्पष्ट, स्वाभाविक और स्थायी है। (५) पात्रोंका चरित्र स्पष्ट, स्वाभाविक और स्थायी है। (६) कहानी में विश्वसनीयता है।

(१.१०) उपसंहार :

इस प्रकार प्रेमचंदजी की कहानी शंखनाद में मानवीय आयामों का सचित्र प्रकटीकरण हुआ है। ऐसी कहानियाँ छात्रों को पढ़ाने के अभ्यासक्रम में हो जो, शाला और महाशालाओं में ऐसी महत्त्वपूर्णमनोहर कहानियाँ हो तो छात्रों का मानवीय दृष्टिकोण में सुधार आता है। और सोच की एक नई, दीशा खुल जाती है। ऐसी कहानी पाठकोंकी सोच भी बदल देती है। इस अभ्यास के आधार से यह स्पष्ट होता है कि मानवीय, सामाजिक, आर्थिक सभी तरह यह कहानी सफल बन पाती है। इस शोधपत्र में मानवीय आयामों का प्रकटीकरण कहानी में से जरूरी बातों को महत्त्व दिया है। जैसे की संवेदना, मूल्य, अभिव्यक्ति संबंध, और भाषाशैली को महत्त्व दिया है। जो अध्ययन अद्यापन कार्य करने में अध्ययनकर्ताको नया अनुभव, ओर नई दिशा दे सकती है।

संदर्भ :

(१) अग्रवाल नरोत्तम 'गल्प सुमन' ज्ञानलोक प्रकाशन ईलाहाबाद, १९६२ पा.नं. ९०. (२) खरे राम स्वरूप, 'शोधार्णव' शोध-पत्रिका, अंक-२, अक्तूबर-दिसम्बर २००७ पा.नं.-२७. (३) पटेल मोतीभाई 'हिन्दी विषयवस्तु का अभ्यास' बी.एस. शाह प्रकाशन, अहमदाबाद, १९९१-९२ पा.नं. ११७. (४) प्रेमचंद 'मानसरोवर' हंस प्रकाशन, ईलाहाबाद, १९७६. (५) प्रेमचंद, राजपाल एन्ड सन्स, १९८७. (६) शर्मा नलिनविलोचन और अन्य 'हिन्दी गद्य की प्रवृत्तियाँ' राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, बम्बई, १९५८. (७) वेद प्रकाश अमिताभ 'समकालीन हिंदी कहानी'.

जामनगर (गुजरात) के ग्रामीण क्षेत्रों में पानी का स्वास्थ्य पर प्रभाव : एक अध्ययन

प्रस्तुत शोधपत्र जामनगर शहर के ग्रामीण इलाकों में पानी के स्वास्थ्य पर प्रभाव को केन्द्र में रखकर लिखा गया है। जल ही जीवन है, यह एक नारा न होकर जीवन की वास्तविकता है। प्राणी मात्र के जीवन का मुख्य आधार जल ही है। यदि ये शुद्ध है, तो मनुष्य की काया निरोग और यदि यह अशुद्ध है तो काया निरोगी नहीं रह सकती है। मानव शरीर में 70 से 75 प्रतिशत जल की भागीदारी है। हमारे रक्त का संचालन भी पानी के सहारे से होता है। रक्त का लगभग 9 प्रतिशत भाग जल, 79 प्रतिशत की मात्रा मस्तिष्क में और गुर्दों में इसकी मात्रा 83 प्रतिशत होती है। मांस पेशियों का 75 प्रतिशत हिस्सा जल से निर्मित है। 70 प्रतिशत की मात्रा में यह लीवर तथा 30 प्रतिशत अस्थियों में उपस्थित रहता है और मानव देह के संचालन में मदद करता है।

डांगर दिलीप एस.

यह गलत नहीं कहा जाता है कि जल ही जीवन है, क्योंकि मानव शरीर में लगभग 70 से 75 प्रतिशत जल का हिस्सा रहता है। मानव शरीर विभिन्न प्रकार के तत्वों से निर्मित है। जल, इन तंतुओं को लचीला और मुलायम बनाए रखने का कार्य करता है। हमारे रक्त में जल सम्मिलित होता है, जिसके कारण रक्त में तरलता होती है। यदि रक्त में जल न रहे या उसकी मात्रा कम हो जाए तो रक्त गाढ़ा हो जाता है और जिसकी वजह से शरीर अनेक रोगों से ग्रस्त हो जाता है। जल, भोजन को पचाने और शरीर में बेकार और व्यर्थ पदार्थों को बाहर निकालने में सहायता करता है।

हमारे रक्त का लगभग 9 प्रतिशत भाग जल से निर्मित होता है। 79 प्रतिशत की मात्रा में यह मस्तिष्क में रहता है तथा गुर्दों में इसकी मात्रा 83 प्रतिशत होती है। मांस-पेशियों का 75 प्रतिशत हिस्सा जल से निर्मित होता है तथा 70 प्रतिशत जल लीवर तथा 30 प्रतिशत अस्थियों में पाया जाता है।

जल विभिन्न स्रोतों से प्राप्त किया जाता है, जिसमें वर्षा का जल, पृथ्वी की ऊपरी सतह का जल तथा पृथ्वी की भीतरी सतह का जल सम्मिलित होता है। ऊपरी सतह के जल में - झील, तालाब, कुंड, नदियाँ आदि सम्मिलित हैं, जबकि पृथ्वी की भीतरी सतह का जल - झरनों तथा कुओं की सहायता से प्राप्त किया जाता है। वास्तव में जल एक संयोग है, जो दो हाइड्रोजन तथा एक ऑक्सीजन के सहयोग से बना है। जल में घुलनशीलता होती है। जल में कुछ लवण भी मिले होते हैं। पानी में कुछ घुलने वाले मुख्य लवण चूना, मिट्टी, खड़िया केलिशियम, सल्फेट, मेग्नीशियम आदि हैं। ये जल के तत्व नहीं हैं, किन्तु उसमें ये उपस्थित होते हैं। जल में कई प्रकार के पदार्थ मिलकर उसे दूषित और अशुद्ध बना देते हैं। जिसके कारण ऐसा जल स्वास्थ्य के कारण हानिकारक होता है।

अध्ययन का उद्देश्य :

(1) गाँव में रहने वाले लोगों के स्वास्थ्य सम्बंधित जानकारी प्राप्त करना।

(2) गाँव के जल स्रोतों में प्राप्त पानी की शुद्धता की जांच करना।

(3) अशुद्ध पानी का स्वास्थ्य पर होने वाले दुष्प्रभावों की जानकारी ग्रामीणों को देना तथा

(4) ग्रामीण लोगों को स्वास्थ्य के प्रति जागरूक करना।

परिकल्पना :

विभिन्न ग्रामीण इलाकों के जल स्रोतों से उपलब्ध पानी की शुद्धता में अंतर पाया जाएगा।

आंकड़ों का स्रोत :

इस अध्ययन में जामनगर शहर के अंतर्गत आने वाले गांवों में से कुछ गांवों का चयन किया गया है तथा उन गांव के लोगों में पानी के कारण होने वाली स्वास्थ्य सम्बंधित समस्याओं और बीमारियों की तथा जल स्रोतों की शुद्धता को अध्ययन हेतु आंकड़ों के स्रोत के रूप में चुना गया है।

विषय चयन :

इस अध्ययन में विषय चयन के रूप में जामनगर शहर के अंतर्गत आने वाले विभिन्न ग्रामीण इलाकों में पानी के द्वारा लोगों के स्वास्थ्य पर पड़ने वाले प्रभाव को लिया गया है।

आंकड़ों का एकत्रीकरण :

ग्रामीण इलाकों के जल स्रोतों के पानी की प्रयोगशाला में जांच करवाकर तथा लोगों से उनकी स्वास्थ्य सम्बंधित समस्याओं की जानकारी प्राप्त कर आंकड़ों का एकत्रीकरण किया गया है।

सांख्यिकीय विश्लेषण एवं मूल्यांकन :

अध्ययन की आवश्यक उपलब्धि तथा निष्कर्ष को प्राप्त करने के लिए आंकड़ों का विश्लेषण मध्यमान, प्रमाणिक विचलन तथा विचलन की गणना करने के पश्चात् काई स्केवर (X^2) निकाला गया है, जिसमें निम्नलिखित सूत्रों का प्रयोग किया गया है -

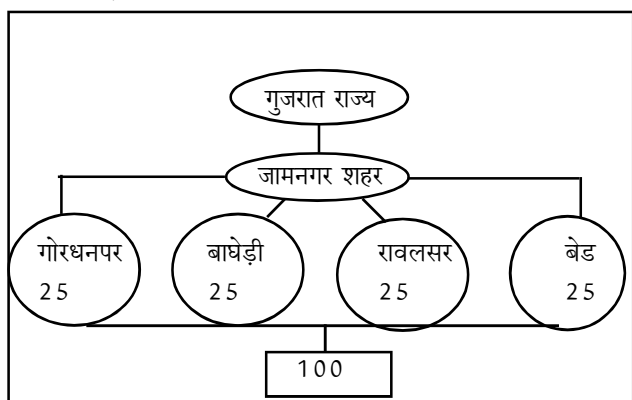
$$1. \text{Mean} = \frac{\sum X}{N}$$

$$2. \text{Standard Deviation} = \sqrt{\frac{\sum d^2}{N}}$$

$$3. \text{S.D. Difference} = \sqrt{\frac{(\text{Sd}_1)^2}{N_1} + \frac{(\text{Sd}_2)^2}{N_2}}$$

$$4. \chi^2 = \frac{(\text{Fo} - \text{Fe})^2}{\text{Fe}}$$

अध्ययन क्षेत्र :

विभिन्न इलाकों के पानी में पाए गए केमिकल्स की मात्रा से सम्बंधित सारणी

S. No	Village	Chlorido Solides Dissolved	Total	Irons	Fluroride	Other Allucticity
1	गोरधनपर	258	652	0.077	0.630	220
2	बाघेड़ी	212	654	0.142	0.780	338
3	रावलसर	158	503	0.141	0.670	282
4	बेड	160	434	0.251	0.640	358

उपर्युक्त अध्ययन से यह पता चलता है कि गोरधनपर गाँव के लोगों के स्वास्थ्य पर पीने के पानी का दुष्प्रभाव अन्य इलाकों की अपेक्षा अधिक देखा गया है। अर्थात् वहाँ पानी से होने वाले रोगों से ग्रस्त लोगों की संख्या अधिक पाई गई है।

(3) जामनगर शहर के ग्रामीण इलाकों में लोगों के स्वास्थ्य पर पानी से पड़ने वाले प्रभाव का तुलनात्मक अध्ययन सम्बंधित सारणी

S.No.	Village	No.of Samples	Mean	S.D. Diff.	M.D.	S.D	X ²
1	गोरधनपर	25	15.82	01.15	03.32	01.65	
2	बाघेड़ी	25	04.15	01.15	03.57	01.70	23.27
3	रावलसर	25	12.50	03.52	03.62	02.70	
4	बेड	25	06.65	03.10	02.30	02.52	

उपर्युक्त सारणी में जामनगर शहर के ग्रामीण इलाकों के जलस्रोतों से लिए गए सैम्पल्स का प्रयोगशाला में किए गए परीक्षणों से प्राप्त परिणामों के आधार पर पानी में पाए गए केमिकल्स की मात्रा में मिकल्स पाई गई, जिससे स्पष्ट होता है कि गोरधनपर गाँव का पानी अन्य इलाकों की तुलना में स्वास्थ्य के लिए अधिक हानिकारक है।

उपर्युक्त सारणी में जामनगर शहर के विभिन्न ग्रामीण इलाकों से प्राप्त किए गए सैम्पल्स का सांख्यिकीय विश्लेषण किया गया है, जिसमें मध्यमान, प्रमाणित विचलन, विचलन तथा कोई स्केवर ज्ञात किया गया है, जिसकी तुलना Table of Chi-Square (X²) Probabilities के Degree of Freedom के 0.05 Level पर जाँच करने पर यह 16.92 प्राप्त किया, जो गणना किए गए 23.27 से कम पाया गया है। अर्थात् जामनगर शहर के विभिन्न ग्रामीण इलाकों में लोगों के स्वास्थ्य पर पानी से होने वाले प्रभाव में महत्वपूर्ण अंतर पाया गया है। उपर्युक्त परिणामों से यह सिद्ध होता है कि अनुसंधान से पूर्व की गई परिकल्पना जिसमें विभिन्न ग्रामीण इलाकों के जलस्रोतों में उपलब्ध पानी की शुद्धता में अंतर पाया जाएगा, पूर्णतः सत्य सिद्ध होती है

सुझाव :

- (1) लोगों को पानी उबालकर पीना चाहिए।
- (2) पानी का संग्रह अधिक न करते हुए उसे आवश्यकतानुसार स्वच्छ बर्तनों में ही रखना चाहिए।
- (3) पानी को हमेशा साफ जगह पर ही रखना चाहिए।
- (4) पानी हमेशा फिल्टर करके पीना चाहिए।
- (5) पानी की जाँच हर 3 महीने बाद करवाते रहना चाहिए।
- (6) पानी की शुद्धता के आधुनिक उपकरणों का उपयोग करना चाहिए।

निष्कर्ष :

प्रस्तुत शोधपत्र जामनगर शहर के ग्रामीण इलाकों में पानी के स्वास्थ्य पर प्रभाव को केन्द्र में रखकर लिखा गया है। विवेचन के पश्चात् यह निष्कर्ष निकलता है कि जल ही जीवन है, यह एक नारा न होकर जीवन की वास्तविकता है। प्राणी मात्र के जीवन का मुख्य आधार जल ही है। यदि ये शुद्ध है, तो मनुष्य की काया निरोग और यदि यह अशुद्ध है तो काया निरोगी नहीं रह सकती है। मानव शरीर में 70 से 75 प्रतिशत जल की भागीदारी है। हमारे रक्त का संचालन भी पानी के सहारे से होता है। रक्त का लगभग 9 प्रतिशत भाग जल, 79 प्रतिशत की मात्रा मस्तिष्क में और गुर्दों में इसकी मात्रा 83 प्रतिशत होती है। मांस पेशियों का 75 प्रतिशत हिस्सा जल से निर्मित है। 70 प्रतिशत की मात्रा में यह लीवर तथा 30 प्रतिशत अस्थियों में उपस्थित रहता है और मानव देह के संचालन में मदद करता है।

रामचरित मानस में आयुर्वेद विज्ञान का चित्रण : एक विवेचन

प्रस्तुत शोधपत्र रामचरित मानस में आयुर्वेद विज्ञान के चित्रण पर आधारित है। आयुर्वेद का सर्वप्रथम ब्रह्मा ने निर्माण किया, ब्रह्मा से प्रजापति ने, प्रजापति से अश्विनी कुमारों ने, उनसे इन्द्र ने तथा इन्द्र से भरद्वाज ने आयुर्वेद का अध्ययन किया था। भरद्वाज जब दीघार्यु हुए, तो ऋषियों में उसका प्रचार किया। बाद में इसी ग्रन्थ का प्रति संस्कार चरक ने किया तथा इसका नाम चरक संहिता पड़ा। तात्पर्य यह कि चरक संहिता आयुर्वेद की आत्मा ग्रंथ है। आयुर्वेद के आचार्य चरक थे। इन्होंने 'चरक संहिता' नामक महान ग्रंथ की रचना की। चरक, विशुद्ध नामक ऋषि के पुत्र तथा अनन्त संज्ञक नाग के अवतार थे। संभवतः यह नागवंश होगा। शतपथ ब्राह्मण में चरक का निर्देश है। शतपथ ब्राह्मण, चरक संहिता एवं याज्ञवल्क्य स्मृति में शरीर विषयक विवेचन मिलता है। याज्ञवल्क्य तथा चरक, दोनों एक ही गुरु वैशम्पायन के शिष्य थे। चरक संहिता में चिकित्सा विज्ञान के मौलिक तत्वों का उत्तम विवेचन किया गया है, जो अन्यत्र नहीं मिलता है।

डॉ.पटेल प्रफुल्ला एम.

रामचरित मानस भारतीय संस्कृति का मूल आधार है, जो जन-जन के हृदय में सदियों से अपनी जगह बनाए हुए है। इसका मूल कारण यह कि इसमें पारिवारिक जीवन, सम्बंधों के साथ ही जीवन से जुड़े विभिन्न पहलुओं का सजीव चित्रण किया गया है। आयुर्विज्ञान स्वस्थ देह के लिए महत्वपूर्ण है। मानव जीवन हेतु स्वस्थ देह की कामना प्राचीन काल से ही रही है, क्योंकि रोग रहित शरीर, जीवन का सबसे बड़ा सुख होता है। शरीर अनेक प्रकार के देह के विरुद्ध आहार-विहार और व्यवहार से रोग युक्त होकर विविध कार्यों और जीवन में अवरोध उत्पन्न करता है। अतः आयुर्वेद का अध्ययन अत्यंत आवश्यक है। इसका मूल ज्ञान और सूत्र ऋग्वेद में मिलता है। ऋग्वेद का उपबंध ही आयुर्वेद है। आयुर्वेद एक चिकित्सा शास्त्र है, किन्तु व्यवहार में चिकित्सा के प्राचीन भारतीय ढंग या पद्धति को आयुर्वेद कहा जाता है। आम जनता की भाषा में इस तरह की डाक्टरों को आयुर्विज्ञान का नाम दिया गया है। स्मरणीय है कि आयुर्वेद चिकित्सा पद्धति पूर्णतः प्रकृति पर निर्भर है। हमारा जन्म प्रकृति के पाँच तत्वों के संगठन से हुआ है और आयुर्वेद की उत्पत्ति भी प्रकृति से हुई है। आयुर्वेद का अर्थ है - "आयुर्विद्यते ज्ञायतेऽनेनैति आयुर्वेद।"⁽¹⁾ अर्थात् आयु का ज्ञान कराने वाला विद्या शास्त्र ही आयुर्वेद है। रामचरित मानस में भी आयुर्वेद का चित्रण अनेक स्थलों पर मिलता है।

रामायण में राजा राम की कथा है। उल्लेख मिलता है कि जब राजा दशरथ ने यज्ञ किया था और अग्नि में आहुति दी थी तो वहां से हव्यात्र लेकर स्वयं अग्निदेव उपस्थित हुए थे और उसे राजा को दे दिया था। राजा दशरथ ने तीनों रानियों में उस प्रसाद को बांट दिया था। रामायण के शब्दों में लिखें तो -

“अर्धभाग कौसल्यहि दीन्हा। उभय भाग आधे कर कीन्हा।
कैकेई कहँ नृप सो दयउ। रह्यो सो उभय भाग पुनि भयउ।

कौसल्या कैकेई हाथ धरि। दीन्ह सुमित्रहिं मन प्रसन्न करि।”

इन पंक्तियों का अर्थ है कि इस औषधि युक्त खीर की एक खुराक खाने से एक पुत्र और दो खुराक खाने से दो पुत्रों की प्राप्ति राजा दशरथ को हुई थी। इस पद्धति को आज भी विभिन्न चिकित्सकों द्वारा अपनाया जाता है।

आज विज्ञान के द्वारा बड़े-बड़े नेताओं के शव को सुरक्षित रखने की प्रक्रिया रुस में तेजी से उभर रही है। पुराने जमाने में इजिप्ट में इसका आम प्रचलन था। रामायण में भी उल्लेख है कि राजा दशरथ की जब मृत्यु हो गई, तो भरत और शत्रुघ्न को बुलाने के लिए दूत भेजे गए थे। ऐसे में राजा दशरथ के शव को सुरक्षित रखना आवश्यक था। आयुर्वेदिक उपचारों के द्वारा ही राजा का शव सुरक्षित रखा गया था। बाबा तुलसीदास ने इस प्रसंग का चित्रण इन शब्दों में किया है -

“तेल नावँ भरि नृप तनु राखा। दूर बोलाइ बहुरि अस भाषा।
धावहु बेगि भरत पहिं जाहू। नृप सुधि कतहुँ कहहुं जनि काहू।”

(अयोध्याकाण्ड, दो-156, चौ-1)

इसी प्रकार एक और उल्लेख मिलता है कि युद्ध भूमि में मेघनाद ने वीरघातिनी शक्ति का प्रयोग किया था। यह शक्ति तेजपूर्ण थी, जो लक्ष्मणजी की छाती में लगी थी। इस शक्ति के लगने से उन्हें मूर्छा आ गई थी। तब, जामवन्त ने बताया लंका में सुषेण नामक वैद्य रहता है, जिनका कार्य सभी की जान बचाना है। अतः सुषेण के पास हनुमानजी को औषधि लेने के लिए भेजा गया। वैद्य ने हनुमानजी को औषधि लाने के लिए भेजा था और संजीवनी नाम की बूटी बताई थी। संजीवनी की पहचान न कर पाने के कारण हनुमानजी पूरा पर्वत ही उखाड़कर ले आए थे। वैद्य सुषेण ने इसी संजीवनी के द्वारा लक्ष्मण के प्राणों की रक्षा की थी। तुलसी ने लिखा है -

“तुरंत बैद तब कीन्हि उपाई। उठि बैठे लछिमन हरषाई।”

(लंकाकाण्ड, दो-61, चौ-1)

सर्पदंश के उपचार की भी विधियाँ रामायण में मिलती हैं। ये विधियाँ आयुर्वेद पद्धति पर आधारित हैं। उल्लेख मिलता है कि सर्प से डसे गए व्यक्ति को नीम की पत्तियों का सेवन कराया जाए, तो इसका जहर का असर नहीं होता है। इसी प्रकार वायु रोग से ग्रस्त प्राणी को मदिरा पान हानिप्रद होता है -

“यह ग्रहीत पुनि बात बस तेहि पुनि बीछी मार।
तेहि पिआइस बारुनी कहहु काह उपचार॥”

(अयोध्याकाण्ड, दो-180)

धमोई⁽²⁾, बांस का एक रोग होता है, जिससे ग्रस्त बांस की जड़ में बहुत से पतले और घनु अंकुर निकलते हैं। इस कारण बांस की बढ़त रुक जाती है। नई शाखाएं और विकास रुक जाता है। गोस्वामीजी ने भी रामायण की एक चौपाई में इस रोग का चित्रण किया है -

“अबहीं ते उर संमय होई।
बेनुमूल सुत भयहु धमोई॥”

(लंकाकाण्ड, दो-9, चौ-2)

रामचरित मानस में तुलसीदासजी ने औषधि पर्वत का उल्लेख किया है। यह पर्वत हिमालय के अद्भूत ऋषभ और कैलास नामक पर्वतों के बीच अनेक औषधियों से युक्त था। इसके ऊपर की चार औषधियाँ दसों दिशाओं को प्रकाशित करती थी। ये औषधियाँ मृत संजीवनी, विशल्यकरणी, सुवर्णकरणी और सन्धानी थी। इनका प्रभाव मूर्छा दूर करने, चेतना प्रदान करने, शरीर में चुभे हुए बाण आदि को निकालने, घावों को भरने, पीड़ा को दूर करने और शरीर को पहले जैसी कांति लाने और टूटी हुई हड्डियों को जोड़ देना था। इस पर्वत विशेष को ‘औषधिपर्वतेन्द्र’ तथा ‘महादेव पर्वत’ के नाम से जाना जाता था। इसी के दक्षिण भाग में ये औषधियाँ प्राप्त होती थी। इस पर्वत पर और भी अनेक औषधि वाले वृक्ष विद्यमान थे।

वनस्पति के रूप में विद्यमान औषधियाँ वनों में होती थी। एक औषधि ऐसी भी थी, जिसका सेवन करने से शरीर के अंगों में लगा हुआ कांटा निकल जाता था। इसी के आधार पर उस स्थान विशेष का नाम ‘शल्यकर्षण’ पड़ गया था। इस प्रकार अनेक उल्लेख मानसकालीन समाज में औषधियों की उपयोगिता एवं आयुर्वेद के ज्ञान के परिचायक हैं। युद्ध आदि के समय तथा दैनिक जीवन में भी इनका उपयोग किया जाता था।

निष्कर्ष :

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर कहा जा सकता है कि आयुर्वेद की समृद्ध परंपरा हमारे देश में रही है। आयुर्वेद एक समृद्ध स्वास्थ्य विज्ञान है, जो रोग के उपचार तक ही सीमित नहीं है। अपितु दीर्घ यौवन की आकांक्षा को भी पूरा करता है। स्वस्थ जीवन के लिए दीर्घायु की अक्षुण्णता की रक्षा भी यह पद्धति करती है। आयुर्वेद चिकित्सा पद्धति रसायनों पर आधारित है, जिसमें उपचार देह की प्रकृति, वर्ण, बल, आयु और लिंग के आधार पर की जाती है। यह भी कहा जाता है कि भारत में अनेक विदेशियों ने आक्रमण किए थे, तब एक-से-एक उत्तम वैद्यों और विद्वानों को माल की तरह लूटकर आक्रमणकारी अपने देश ले गए थे। इस ऐतिहासिक सत्य के बावजूद भारत भूमि रत्न प्रसवा विभूतियों की जननी रही है। इसकी गरिमा और संस्कृति को कभी कोई नष्ट नहीं कर पाया है। आयुर्वेद भी एक चिकित्सा पद्धति है, जो रोग की जड़ों पर प्रहार करके उसे समूल नष्ट करती है, जबकि अन्य पद्धतियाँ इसके विपरीत प्रभाव छोड़ती हैं। कहा जा सकता है कि आयुर्वेद पद्धति देह के विज्ञान पर आधारित है, जिसका

अपना एक आचार-विचार और नीति शास्त्र है, जिस पर आचरण करना निरोग काया के लिए अनिवार्य होता है।

आयुर्वेद के आचार्य चरक थे। इन्होंने ‘चरक संहिता’ नामक महान ग्रंथ की रचना की। चरक, विशुद्ध नामक ऋषि के पुत्र तथा अनन्त संज्ञक नाग के अवतार थे। संभवतः यह नागवंश होगा। शतपथ ब्राह्मण में चरक का निर्देश है। शतपथ ब्राह्मण, चरक संहिता एवं याज्ञवल्क्य स्मृति में शरीर विषयक विवेचन मिलता है। याज्ञवल्क्य तथा चरक, दोनों एक ही गुरु वैशम्पायन के शिष्य थे। चरक संहिता में चिकित्सा विज्ञान के मौलिक तत्वों का उत्तम विवेचन किया गया है, जो अन्यत्र नहीं मिलता है। इस ग्रंथ में सूत्र रूप में सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, वेदान्त, मीमांसा - इन आस्तिक दर्शनों का एवं चार्वाक आदि नास्तिक दर्शनों का तथा परोक्ष रूप से व्याकरण आदि वेदांगों का भी संकलन इसमें किया गया है। इसलिए इसे अखिल शास्त्र विद्याकल्प द्रूम कहा जा सकता है। कहा जाता है कि आयुर्वेद का सर्वप्रथम ब्रह्मा ने निर्माण किया, ब्रह्मा से प्रजापति ने, प्रजापति से अश्विनी कुमारों ने, उनसे इन्द्र ने तथा इन्द्र से भरद्वाज ने आयुर्वेद का अध्ययन किया था। भरद्वाज जब दीर्घायु हुए, तो ऋषियों में उसका प्रचार किया। बाद में इसी ग्रन्थ का प्रति संस्कार चरक ने किया तथा इसका नाम चरक संहिता पड़ा। तात्पर्य यह कि चरक संहिता आयुर्वेद की आत्मा ग्रंथ है।

संदर्भ :

- (1) वनस्पति विज्ञान एवं भारतीय ज्योतिषशास्त्र : डॉ. दीपाली मिश्रा, पृ. 147.
- (2) तुलसी काव्य में प्रकृति, भूगोल तथा खगोल : जनक खन्ना, पृ. 640.
- (3) श्रीरामचरित मानस, सटीक मञ्जला साईज, समग्र दोहे।

